PIESELE DE METAL - REFERINȚE LA PROBLEMA GENEZEI CULTURILOR HALLSTATTULUI TIMPURIU DIN REGIUNEA CARPATO-DANUBIANO-NORD -PONTICĂ

VALENTIN DERGACEV (Chișinău)

PROBLEMA GENEZEI: CĂILE TRADIȚIONALE DE SOLUȚIONARE

Este bine cunoscut că trecerea de la epoca bronzului la epoca fierului în zona carpato-danubiano-nord-pontică a fost marcată prin transformări epocale însoțite pe de o parte de dispariția tuturor culturilor tradiționale pentru epoca bronzului, iar pe de alta, de răspândirea din regiunea Tisei până la Nistru'a comunităților culturale cu ceramică canelată sau incizată a așa-numitului Hallstatt tracic timpuriu.

Amploarea transformărilor, durata scurtă a procesului, limitată la unu - maximum două secole (perioadele Br.D-HaA1), caracterul fragmentar și incomplet al izvoarelor arheologice, inexistența totală a mărturiilor scrise complică considerabil determinarea mecanismului acestor schimbări și în special, identificarea surselor, căilor și condițiilor formării comunităților hallsttatiene timpurii din acest spațiu.

Și totuși, cercetările intensive de teren efectuate în ultimii 20-30 de ani au permis specialiștilor nu numai să evidențieze, să caracterizeze și să contureze ariile tuturor culturilor mai importante din peroada finală a bronzului și a fierului timpuriu, dar și trasarea pe bază de argumente a principalelor etape, a verigilor inițiale și a căilor de realizare a procesului de "hallstattizare" a spațiului nominalizat.

Într-o expunere sumară[1] a cercetărilor generale, procesul "hallstattizării" include diferite etape calitative cu următoarele scurte caracterizări:

Etapa I - Br.D-HaA1. Existența culturilor tradiționale pentru epoca bronzului final și începutul procesului "hallstattizării" acestora.

Veriga inițială în acest proces o constituie zona Banatului dunărean, în special purtătorii culturilor Belegiš I - Cruceni I sau Belegiš II- Bobda II, care:

a) pătrunzând în regiunea Tisei Superioare și Transilvania Centrală și interacționând cu populația locală au determinat formarea culturii Gáva;

b) deplasându-se spre est pe Dunăre au pătruns în regiunea carpato-nistreană, formând cultura Chișinău-Corlăteni.

Etapa II -HaA1-HaB1. Definitivarea procesului de formare și dezvoltare a celor două culturi susmenționate.

1 - Gáva, răspândită din regiunea Tisei până la Nistrul Superior (Holihrady) și Siretul Superior (Grănicești);

2 - Chișinău - Corlăteni, ocupând interfluviul Siret-Nistru.

Etapa III -HaB1-HaB3. Dezvoltarea continuă, cu unele modificări locale, a culturilor etapei a II-a și pătrunderea din regiunea Dunării Inferioare a purtătorilor culturii cu ceramică cu decor incizat de tip Insula Banului, Pšeničevo, Babadag II în zona Prutului și Nistrului Mijlociu, condiționând apariția culturii Cozia-Saharna-Solonceni.

Fără a pune la îndoială câtuși de puțin tendințele ce se proiectează în soluționarea problemei genezei culturilor Hallstattului timpuriu, atragem atenția asupra faptului că realizarea acesteia se face, de regulă, în baza materialelor din așezări și necropole, fiind considerate, din punct de vedere etnografic, mult mai informative decât piesele metalice, care, după cum se știe sunt descoperite întâmplător, sub formă de depozite sau piese izolate. Această opinie, cu toate nuanțele caracteristice, este mai complet expusă de către G.I.Smirnova în unul din articole, consacrat problemei tracilor timpurii și publicat în limba română. Citez: "Având în vedere caracteristicile acestei categorii de materiale arheologice (depozitele

THRACO-DACICA, tomul XVIII, nr. 1-2, București, 1997, p. 135-205

de bronzuri-V.D.), ca rezultat al producţiei specializate în serie, cu o largă circulaţie..., ea nu poate fi considerată, prin caracterele ei, egală ca valoare cu acele elemente etnografice importante, cum sunt ceramica lucrată în cadrul gospodăresc, aşezările cu bordeie cu instalaţii de încălzire specifice, ritul funerar, obiceiurile"[2].

La drept vorbind, trebuie să remarcăm că această opinie, larg răspândită printre specialişti, îşi are începutul de la constanta teoretică, aprioric acceptată, conform căreia piesele de metal, de aramă şi bronz, datorită insuficienţei materiei prime, producerii pieselor în serie, caracterului lor de prestigiu, dezvoltării relaţiilor de comerţ şi culturale ş.a., constituie un fenomen *sub-* sau, mai precis vorbind, *extracultural,* ce se dezvoltă după propriile legităţi, decât alte categorii de materiale, şi respectiv, însăşi culturile arheologice.

Din aceste motive, piesele de metal au fost şi continuă să fie cercetate ca o categorie de izvoare arheologice absolut autonomă. Acest fapt s-a manifestat, în special, prin coexistenţa, pentru anumite ţări sau regiuni a două scheme de periodizare paralele şi independente: prima, culturală, elaborată în baza materialelor din aşezări şi /sau din necropole, şi a doua - elaborată în baza complexelor de obiecte metalice, aşa-numitele orizonturi Bronzefunde. Prin constanta teoretică menţionată se explică şi faptul că piesele de bronz sunt utilizate pe larg în cercetările sociologice, a relaţiilor culturale sau de comerţ, în elucidarea istoricului producerii. În ce priveşte alte aspecte arheologice propriuzise, posibilităţile cognoscibile ale pieselor de metal sunt folosite doar ca nişte simple constatări ale prezenţei în cadrul culturilor a unor serii tipologice, sau, în majoritatea cazurilor - în calitate de indicator cronologic pentru datarea acestor culturi.

PREMISA LOGICĂ

Între timp, constatarea relatată mai sus, despre aşanumitul statut extracultural al pieselor de metal, după ştiinţa noastră, nu a fost argumentată de nimeni în mod serios. Mai mult decât atât, acest concept contravine unei logici elementare: constituind o parte componentă a fenomenului cultural, piesele de metal nu pot să nu se supună legităţilor sau tendinţelor care au dat naştere acestui fenomen. Dacă un astfel de raţionament este adevărat, atunci reiese de la sine, că piesele de metal, la fel ca şi alte categorii de izvoare arheologice, trebuie să conţină în sine, informaţii atât despre specificul dezvoltării în timp şi spaţiu a culturilor arheologice, cât şi despre trecerea calitativă a acestora dintr-o stare în alta sau, cu alte cuvinte, despre procesele genetice care au loc în cadrul culturilor.

Această condiţionare strictă ne-a sugerat ideea, că acea autonomie aparentă a pieselor de metal reiese din metodele neadecvate folosite în procesul de analiză şi cercetare, şi care, deseori, se rezumă la determinarea pur statică a arealului de răspândire a tipurilor sau complexelor metalice, sau la o examinare, tot statică, a acestora, ca nişte orizonturi cronologice succesive.

SCOPUL ŞI METODA CERCETĂRII

Relatările de mai sus l-au condus pe autor în faţa unui experiment de lucru, care însă a avut un efect neaşteptat şi care schimbă radical imaginea, considerată tradiţională, a acelui "statut" autonom al pieselor de metal în cadrul investigării arheologice şi arată caracterul informativ amplu al acestora, de mare importanţă pentru cercetarea culturilor şi în special a proceselor culturalogenetice.

Esenţa acestui experiment constă în examinarea fiecărui tip de piese metalice ca un fenomen aparte în cadrul culturilor şi, în conformitate cu principalele principii de cercetare a culturilor, determinarea locului şi sursei apariţiei acestora, cât şi posibilităţile unor transformări succesive în timp şi spaţiu.

Soluţionarea acestor probleme, cu referire la materialele din perioada bronzului tardiv - Hallsttatul timpuriu din regiunea carpato-danubiano-nord-pontică este asigurată:

1. de un număr imens - sute şi mii - de piese de metal, strict determinate tipologic, cunoscute pe întreg teritoriul vizat şi publicate într-o serie de lucrări de sinteză;

2. de arealul strict delimitat al extinderii tuturor culturilor arheologice din perioade şi spaţii nominalizate, care, prin suprapunerea teritorială a tipului de piese, evidenţiat drept fenomen de sine stătător, cu arealul unei culturi concrete, relevă apartenenţa culturală a însuşi obiectivului sau fenomenului cercetat;

3. de faptul că în prezent, în linii mari, este deja elaborată periodizarea complexelor de piese metalice pe întreg teritoriul din Ucraina până în Ungaria şi Slovacia. Aceasta ne permite, subliniem, chiar şi fără elaborarea unei cronologii interne a tipurilor de obiecte de metal, să determinăm, destul de uşor, schimbările în timp şi apelând

la rezultatele cartografice şi schimbările în spaţiu ale obiectelor de metal.

Soluţionarea acestor două probleme şi corelarea rezultatelor nu înseamnă decât determinarea culturală a tipurilor de piese cercetate ca fenomen independent şi evidenţierea schimbărilor calitative în timp şi spaţiu ale acestui fenomen. În cazul subordonarii tipului sau complexului de piese metalice fenomenului cultural de bază, deci culturii arheologice, care i-a sugerat apariţia, aceasta nu înseamnă, de fapt, altceva, decât determinarea proceselor de apariţie, dezvoltare şi transformare calitativă a însăşi culturii arheologice.

De menţionat că, în cazul unei astfel de metode, tipurile sau piesele apar în calitate de obiect al cercetării, iar arealele culturilor şi periodizările elaborate - în calitate de context al acesteia. Şi dacă tipologia pieselor este determinată de către autor, totuşi contextul cercetărilor este preluat de la alţi cercetători. Acest lucru este important prin faptul, că o astfel de metodă micşorează gradul de subiectivism şi tendenţionalism al rezultatelor finale ale cercetărilor.

În ceea ce priveşte însuşi procedeul de lucru pentru atingerea scopului propus, el se reduce, de fapt, la metoda multiplicării, ca atunci când o serie de imagini statice, dispuse pe un anumit fond, sunt puse în mişcare cu ajutorul aparatului, creând efectul desfăşurării în timp şi spaţiu a evenimentului sau subiectului. În cazul nostru, personajul "subiectului" - fenomenul cultural este reprezentat de totalitatea de piese de un anumit tip. Cartografiind pe fondul arealului culturilor arheologice poziţia statică a acestui fenomen pentru diferite orizonturi cronologice şi cunoscând, datorită periodizărilor existente a complexelor metalice, orientarea lor în timp, şi examinând aceste hărţi, în succesiunea lor în timp, se poate observa uşor tendinţa comună a unei transformări calitative a fenomenului atât în timp, cât şi în raport cu arealul culturilor.

IZVOARELE ŞI CONTEXTELE CERCETĂRILOR

Luând în consideraţie numărul mare de materiale, în scopul experimentării au fost alese două categorii funcţionale de piese metalice. Acestea sunt celturile şi secerile, dar şi acestea nu toate, ci doar cele mai reprezentative tipuri. Aceasta se explică în primul rând prin faptul că celturile şi secerile sunt cele mai numeroase piese, caracteristice, practic, pentru toate culturile bronzului târziu şi începutul epocii fierului şi care, de obicei, sunt reprezentate, tipologic, de sute, iar uneori, de mii de exemplare. În al doilea rând, celturile şi secerile constituie majoritatea pieselor din depozite, a căror periodizare permite evidenţierea contextului lor temporar.

Cu regret, volumul acestei lucrări, nu permite enumerarea completă a materialului analizat şi nici lista completă a literaturii. Drept repere de bază au fost utilizate publicaţiile cu caracter de corpusuri, repertorii sau lucrări de sinteză, printre care:

- pentru Ucraina - lucrări ale lui A.M.Tallgren[3], K.Zurowski[4], A.I.Terenožkin[5], K.Bernakovic[6], E.N.Černych[7], V.S.Bočkarev şi A.M.Leškov[8], precum şi o serie de materiale noi publicate sau încă inedite;
- pentru Moldova - lucrările lui V.A.Dergacev[9] şi o serie de depozite de bronzuri şi descoperiri întâmplătoare publicate sau nu;
- pentru Bulgaria - lucrarea de sinteză a lui E.N.Černych[10];
- pentru România - lucrările de sinteză ale lui M.Petrescu-Dîmboviţa[11], culegerea sub redacţia lui T.Soroceanu[12] şi multe alte noi publicaţii şi materiale inedite;
- pentru Ungaria - lucrările de sinteză ale lui A.Mozsolics[13] şi T.Kemenczei[14];
- pentru Slovacia - lucrările de sinteză ale lui M.Novotna[15].

Cu mare regret, autorul nu a avut, practic, acces la materialele şi literatura iugoslavă, strict necesare pentru studiul de faţă.

În ce priveşte contextul de răspândire[16], pentru o mai mare exactitate, ariile culturilor din perioada bronzului târziu - începutul epocii fierului au fost evidenţiate şi încadrate pe hărţile folosite în acest studiu pe baza datelor localizării aşezărilor şi/sau necropolelor, menţionate în principalele lucrări de sinteză:

- pentru culturile Suciu de Sus-Stanovo, Sabatinovka, Noua, Belozerka, Belogrudovka pe teritoriul Ucrainei- din lucrările de sinteză ale lui E.A.Balaguri, S.S.Berezanskaja, V.V. Otroščenko şi I.N.Šarafutdinova[17];
- pentru culturile Noua, Sabatinovka şi Chişinău-Corlăteni din partea de est a regiunii precarpatice şi Moldova din lucrările lui V.Dergacev, O.Leviţki şi A.Lázsló[18];
- pentru culturile Noua şi Coslogeni din România: A.Florescu, T.Soroceanu, I. Andriţoiu[19];
- pentru culturile de la Dunărea Inferioară: S.Morintz, B.Hänsel[20];

- pentru culturile Gáva-Holihrady și alte culturi din epocile bronzului târziu - Hallstattul timpuriu din zona Tisei și Dunării Mijlocii - lucrările G.I.Smirnova, T.Bader, M.Gumă, N.Tasić, E. Pátek, T.Kemenzei etc.[21]

Arealele marcate (harta 1-3) pentru culturile din perioadele Br.D-HaA1 și HaA1-HaB3 cuprind toate comunitățile arheologice cunoscute în prezent pentru perioada bronzului târziu și fierului timpuriu, de la Nipru până la Dunărea Mijlocie și, în continuare, vor fi prezente în cadrul analizelor amplasării în timp și spațiu a tipurilor de piese examinate.

Drept confirmare:

- a deosebitei sensibilități, a tuturor categoriilor funcționale de piese de metal, în ce privește procesul genezei culturilor;

- a eficacității metodei propuse în extragerea acestei informații;

- pentru demonstrarea caracterului evident al elementelor de bază și al căilor de realizare a procesului de "hallstattizare" a comunităților culturale din zona carpato-dunăreană, se propune următoarea succesiune a analizei materialelor:

- cercetarea autonomă a tipurilor de celturi, tradiționale pentru culturile bronzului tardiv;

- comentarea și corelarea rezultatelor cu opiniile specialiștilor elaborate în baza cercetării altor categorii de materiale, provenite din așezări și necropole;

- cercetarea autonomă a secerilor tradiționale pentru aceleași culturi și corelarea rezultatelor obținute cu cele deja existente, referitoare la etapele precedente;

- cercetarea autonomă a celturilor, apoi a secerilor, convențional spus de tip "hallstattoid" și comentarea rezultatelor obținute;

- interpretarea generală etnoculturală a legităților stabilite.

ANALIZA MATERIALELOR

Să ne imaginăm, pentru început, că suntem lipsiți absolut de orice cunoștințe referitoare la apartenența culturală a diferitelor tipuri de celturi și seceri din epoca bronzului târziu - începutul epocii fierului din regiunea vizată și că dispunem de doi parametri inițiali: 1 - arealele culturilor pomenite mai sus, marcate pe hărțile noastre; 2 - periodizarea depozitelor de bronzuri și a tiparelor de turnat, elaborată de alți specialiști.

Începem cercetarea noastră cu cea mai estică regiune a zonei nominalizate - regiunea nord-pontică, lăsând la o parte faptul că această regiune, din cauza insuficienței de materie primă, nu reprezintă cea mai amplă imagine. Și totuși.

CELTURI ȘI SECERI DIN ZONA NORD - PONTICĂ

Celturi

Ca o categorie specifică de unelte cu tubul de înmănunșare închis, celturile nu sunt caracteristice pentru culturile perioadei mijlocii a epocii bronzului din regiunea dată. Acestea au apărut aici în perioada bronzului târziu, fiind reprezentate prin următoarele tipuri:

Celturile cu două urechiușe de tip Labojkovka - Golourov, cunoscute prin mai multe variante (fig.1,1-4).

Conform lui V.S.Bočkarev, A.M.Leškov și cercetărilor noastre, respectivul tip de celturi ține de orizontul timpuriu al culturii Sabatinovka și după componența complexelor acestora se datează în perioada Br.D. Acestea au multiple analogii în perioada timpurie a culturii Srubnaia din perioada mijlocie a epocii bronzului a interfluviului Nipru - Volga și în ultimă instanță își găsesc originea în tradițiile complexelor de tip Seima- Turbino[22].

Precum rezultă din harta 4, celturile de tip Labojkovka-Golourov demonstrează o mai mare concentrare în zona Niprului Mijlociu, inclusiv regiunea Kievului și, parțial, în zona Niprului Inferior, unde acestea se corelează cu arealul culturii Sabatinovka. O mică concentrare a descoperirilor întâmplătoare se evidențiază și în zona de silvostepă a interfluviului Siret-Nistru, în arealul culturii Noua. Descoperiri izolate se întâlnesc și în valea Dunării, în arealul culturilor Coslogeni și Zimnicea-Plovdiv.

Celturi cu două urechiușe de tip Kardasinka, reprezentate prin diferite variante.

Se deosebesc prin părțile laterale reliefate în formă de frunză de salcie și alte particularități (fig.1.II, 1-4). Sunt caracteristice pentru zona nord-pontică. Tipologic reprezintă modificări cronologice ale celturilor de tip Labojkovka - Golourov, unele dintre acestea având părțile laterale lucrate în formă de frunză de salcie.

După opinia specialiștilor menționați mai sus[23], cât și a propriilor noastre elaborări, acest tip de celt apare în

etapa târzie a culturii Sabatinovka-HaA1 (Krasnyj Majak, Staroselie) şi este răspândit îndeosebi în perioada timpurie a culturii Belozerka - HaA2 - HaB1.

După cum rezultă din harta 5, aceste celturi se corelează cu arealul culturii Belozerka şi doar parţial se răspândesc în afara lui, în zona Niprului Mijlociu. Şi dacă principalele concentrări de tipare de turnat se află în regiunea Niprului Inferior, atunci piesele finisate, care formează grupuri compacte, se localizează sau la periferia vestică a arealului - în zona Nistrului Inferior, sau pe Niprul Mijlociu în arealul culturii Belogrudovka. La vest de Prut este cunoscut doar un singur celt de acest tip (Petroşani III).

Celturi cu două urechiuşe de tip Novo-Alexandrovka, care se deosebesc prin faţetele arcuite, adesea cu orificiu sub arcă (fig.1. III, 1-3).

Probabil îşi trag originea din încrucişarea tradiţiilor locale specifice celturilor de tip Labojkovka-Golourov cu tradiţiile caracteristice celturilor de tip Riseşti-Negreşti ale culturii Noua (în continuare).

Aceste celturi apar în perioda HaA1 şi prioritar corespund perioadei timpurii a culturii Belozerka - HaA2 - HaB1. Precum rezultă din harta 5, tiparele de turnat ale acestor celturi se concentrează în zona Niprului Inferior în arealul culturii Belozerka, pe când piesele finisate se localizează prioritar în zona Niprului Mijlociu.

Celturi cu două urechiuşe de tip Zavadovka, care se deosebesc prin faţetele simple trapezoidale (fig. 1.IV, 1-3).

În baza elementelor morfologice, originea acestor celturi se leagă de tradiţia celturilor de tip Kardasinka. Conform opiniilor în vigoare, corespund perioadei târzii a culturii Belozerka - HaB1-HaB3. Precum rezultă din harta 5, extinderea acestor celturi coincide prioritar arealului culturii Belozerka. Mai mult decât atât, ca şi în alte cazuri, deja menţionate, tiparele de turnat sunt mai frecvente în zona Niprului Inferior, pe când piesele finisate se întâlnesc preponderent în zona Niprului Mijlociu în arealul culturii Belogrudovka.

Aşadar, au fost evidenţiate practic toate tipurile de celturi specifice perioadei bronzului târziu-fierului timpuriu din zona nord-pontică[24].

FAPTELE ŞI INTERPRETAREA LOR

Să mai concretizăm încă o dată faptele deja cunoscute şi cele stabilite recent, ce caracterizează etapele calitativ - tipologice şi temporal- spaţiale ale dezvoltării celturilor cu două urechiuşe şi să încercăm, cu o doză mai mare sau mai mică de complexitate, să le dăm o interpretare cerută de exigenţe din punctul de vedere al fenomenului cutural.

Celturile din zona nord-pontică nu sunt caracteristice pentru culturile locale anterioare perioadei bronzului târziu şi îşi găsesc analogii directe printre materialele culturii Srubnaia din perioada mijlocie a epocii bronzului din regiunile estice.

Prin urmare, celturile din zona nord-pontică, apar ca un fenomen aparte în etapa de tranziţie de la perioada mijlocie la cea târzie a bronzului. Acest proces este întru totul determinat de tradiţiile metalurgice ale purtătorilor culturii Srubnaia - timpurie din interfluviile Nipru-Volga.

Toate celturile de diverse tipuri ale regiunii cercetate reprezintă o tradiţie tipologică unică în dezvoltare. Ea încadrează şi celturile de tip Labojkovka-Golourov, care constituie veriga iniţială a dezvoltării lor şi celturilor de tipurile Kardasinka, Novo-Aleksandrovka şi Zavadovka, care reprezintă diverse modificări succesive ale celor dintâi. Şi dacă veriga tipologică iniţială se corelează întru totul cu cultura Sabatinovka-timpurie, atunci modificările ulterioare sunt sincrone parţial cu etapa finală a aceleiaşi culturi (tipul Kardasinka) şi prioritar cu cultura Belozerka.

Din punct de vedere al fenomenului cultural aceste constatări demonstrează faptul, că toţi indicii calitativi ai acestuia sunt componenţi ai aceluiaşi fenomen unitar. Aceasta include elemente atât ale culturii Sabatinovka, ca o verigă iniţială, cât şi elemente ale culturii Belozerka, care constituie derivatele acesteia. Aceasta, la rândul ei, subliniem, reprezintă legătura genetică dintre elementele culturilor Sabatinovka şi Belozerka.

Examinând evoluţia în timp şi spaţiu a celturilor cu două tortiţe, ţinând cont de cronologia existentă şi suprapunând datele de pe hărţile nr. 4 şi 5, putem conchide următoarele: celturile cu două tortiţe (de tip Labojkovka-Golourov) apar în perioada timpurie a culturii Sabatinovka, concentrându-se, îndeosebi, în zona Niprului Mijlociu, şi mult mai rar în zona inferioară a acestuia, în zona Mării Azov, râurilor Bug şi Nistrul Inferior, adică în acea parte a arealului culturii Sabatinovka, cunoscută în baza materialelor din aşezări. Celturile de tip Kardasinka, Novo-Alexandrovka, Zavadovka sunt concentrate, în primul rând în zona pragurilor inferioare ale Niprului, care constituie, într-un fel, epicentrul culturii Belozerka.

Conform acestor transformări calitative în timp şi spaţiu, putem concluziona, că fenomenul cercetat, ca un element aparte, caracteristic culturii Sabatinovka, apare în etapa timpurie a acestei culturi în zonele Niprului Mijlociu şi pragurilor sale, şi doar mai târziu - în etapa târzie a culturii Sabatinovka şi în special, în perioada timpurie a culturii Belozerka - acest fenomen se realizează pe deplin în zonele Niprului Inferior şi pragurilor sale şi pe teritoriile învecinate - în nordul Mării Azov şi în zona de stepă nord-vestică a Mării Negre.

În sfârşit, mă voi referi la acele situaţii, a căror interpretare nu se supune legităţilor şi explicaţiilor prezentate mai sus şi care necesită utilizarea de noi cunoştinţe. Celturile cu două tortiţe de tip Labojkovka - Golourov (îndeosebi în baza tiparelor de turnat) şi toate modificările ulterioare (în principal obiecte finisate) sunt concentrate, mai ales, în regiunea Kievului, cu toate că suprapunerea acestei zone cu arealul culturilor Sabatinovka şi Belozerka nu este confirmată prin aşezări şi necropole. În acest caz poate fi vorba de relaţii culturale, de schimb sau de alt gen. Se pare însă că o astfel de explicaţie nu dezvăluie adevărata semnificaţie a acestui fenomen, dacă nu vom lua în consideraţie următorul fapt, foarte important, şi anume: zona Niprului din apropierea Kievului se caracterizează prin răspândirea solului nisipos cu un conţinut înalt de aramă[25]. Deci, cazul menţionat poate fi explicat prin faptul că această zonă a fost sursa de materie primă principală atât pentru purtătorii culturii Sabatinovka, cât şi ai culturii Belozerka. Extragerea şi prelucrarea aramei în regiunea Niprului Mijlociu este confirmată de activitatea unor focare metalurgice încă din perioada mijlocie şi târzie a culturii Cucuteni-Tripolie, cel mai bine cunoscut în literatura de specialitate fiind cel de la Sofievka[26].

Alte două circumstanţe: celturile de tip Labojkovka - Golourov formează o grupă relativ compactă de piese finisate şi în interfluviul Siret şi Nistru, în arealul culturii Noua, iar sub formă de descoperiri întâmplătoare se întâlnesc şi mai la sud în arealul culturilor Coslogeni şi Zimnicea-Plovdiv. Spre deosebire de ultimele, celelalte varietăţi ale acestor celturi, cu o singură excepţie (Petroşani III), nu depăşesc hotarele de vest ale propriei lor culturi, cu toate că piesele finisate de tip Kardasinka constituie o concentrare evidentă de descoperiri în zona hotarului sau a perioadei târzii a culturii Noua sau a etapei timpurii a culturii Chişinău-Corlăteni.

Aici se poate, de asemenea, vorbi despre dezvoltarea relaţiilor culturale dintre purtătorii culturii Sabatinovka şi comunităţile culturilor Noua, Coslogeni sau Zimnicea-Plovdiv şi întreruperea lor completă între purtătorii culturii Belozerka şi comunităţile învecinate din regiunea subcarpatică şi cea dunăreană odată cu trecerea la perioada timpurie a epocii fierului. Suntem de părere că o astfel de explicaţie este pe deplin îndreptăţită, dacă e să ne amintim că culturile Sabatinovka, Noua, Coslogeni au avut acelaşi substrat genetic, reflectat în special, prin noţiunea larg răspândită printre specialişti de "comunitatea Noua - Sabatinovka - Coslogeni", în timp ce culturile Belozerka şi Chişinău-Corlăteni se evidenţiază ca formaţiuni etnice diferite. Dar, se pare că o astfel de circumstanţă reflectă urmările acestui proces, şi nicidecum cauza acestuia. Motivul principal l-a constituit, probabil, ca şi în cazul regiunii Niprului Mijlociu, prezenţa în aceste regiuni a zăcămintelor de aramă şi a altor materiale.

Cu părere de rău, cu excepţia resurselor de aramă din Bulgaria, cercetată special în monografia lui E.N.Černych[27] şi în acest caz în literatura de specialitate, nu se ţine cont de acele focare imense de aramă, inclusiv aramă brută, şi alţi componenţi necesari în metalurgie, cunoscute în Carpaţii Răsăriteni, adică, nemijlocit în estul ariei culturii Noua sau la Dunărea de Jos în arealul culturii Coslogeni. În primul caz este vorba de zăcămintele de la Fundu Moldovei, în partea superioară a râului Moldova şi cele de la Leşul Ursului, pe cursul superior al râului Bistriţa, iar în cel de-al doilea - zăcămintele de la Altân Tepe în apropierea oraşului Istria[28].

Necesitatea de materie primă, explică, înainte de toate, prezenţa factorilor răsăriteni, în aceste regiuni cauzând acel substrat comun al culturilor Noua, Sabatinovka şi Coslogeni, reflectându-se în acelaşi timp şi asupra răspândirii aici a celturilor de tip Labojkovka - Golourov.

Cu totul altfel stau lucrurile odată cu trecerea la epoca fierului timpurie, când accesul purtătorilor culturii Chişinău-Corlăteni-vecinii răsăriteni ai culturii Belozerka - la zăcămintele de aramă din Carpaţii Răsăriteni este blocat complet de purtătorii culturii Gáva (grupul Grăniceşti). Această situaţie, după cum vom vedea în continuare, poate fi urmarită foarte bine şi în baza altor materiale şi se manifestă prin reducerea bruscă a metalurgiei şi în arealul culturilor Belozerka şi Chişinău-Corlăteni. De aceea, concentrarea celturilor de tip Kardasinka (ţinând cont de datare), care poate fi observată la periferia vestică a culturii Belozerka, reprezintă, probabil, pătrunderea în continuare, din inerţie, a metalului în etapa transformărilor culturale.

Aceasta este interpretarea şi, până la urmă, explicaţia necesară, care reiese din evidenţierea analizării faptelor existente.

Ţinând cont aprioric de situaţia acceptată de noi, după premisa logică, conform căreia orice element al culturii - în cazul dat, tipul de obiecte de metal - în mod obligatoriu trebuie să reflecte starea şi schimbarea însăşi a fenomenului cultural, care i-a dat naştere, ne vom strădui să evidenţiem principalele concluzii necesare sub aspectul culturilor arheologice, după care le vom suprapune cu încheierile la care au ajuns specialiştii pe baza materialelor din aşezări şi necropole. Din cele relatate în paragraful precedent, reiese:

1. culturile regiunii nord-pontice, pentru care sunt caracteristice celturile cu două torţiţe, au apărut în etapa de tranziţie la epoca bronzului târziu. Acest proces a fost iniţiat de influenţe puternice din partea purtătorilor etapei timpurii a culturii Srubnaia din regiunea Nipru-Volga;

2. ambele culturi prezentate aici, relativ independente, constituie de fapt în esenţa lor un tot întreg şi includ culturile Sabatinovka şi Belozerka, dintre care prima este considerată iniţială, iar cealaltă derivata acesteia şi sunt, din punct de vedere al genezei, interdependente;

3. ca o comunitate independentă cultura Sabatinovka se formează în părţile de mijloc şi cu cataracte ale Niprului, de unde ea s-a răspândit în continuare şi în zona Niprului Inferior, cât şi în regiunile învecinate, moştenite de cultura Belozerka la trecerea la epoca fierului;

4. pe întreg parcursul dezvoltării, purtătorii respectivelor culturi, în afară de arealul de bază, se răspândesc şi în zona Niprului de lângă Kiev, care constituia unica, dar nu cea mai bogată zonă de surse metalice locale. După toate probabilităţile deficitul de materie primă îi obligă pe purtătorii culturii Sabatinovka - în curs de constituire - să pătrundă în zonele bogate în aramă ale regiunii pericarpatice de est şi a Dunării Inferioare, fapt ce s-a răsfrânt şi asupra răspândirii în aceste regiuni a pieselor de metal nord-pontice propriu-zise şi, după cum vom vedea în continuare, a unor tipuri specifice deja culturilor locale;

5. procesul de transformări culturale început deja în etapa târzie a culturii Sabatinovka (perioada HaA1), care a dus la formarea, în zona de stepă nord-pontică, a culturii Belozerka, iar în zona pericarpatică - a culturilor Hallstattului tracic timpuriu, este urmat de întreruperea legăturilor dintre culturile acestor regiuni.

Concluziile menţionate coincizând cu cele elaborate de alţi specialişti pe baza materialelor din aşezări şi necropole, în problema destinului istoric atât a culturilor bronzului mijlociu din zona nord-pontică, cât şi a culturilor din bronzul tardiv - începutul epocii fierului, se poate constata repetat, faptul că:

- una din componentele formării culturii Sabatinovka a fost tradiţia etapei timpurii a culturii Srubnaia;

- influenţele reciproce intensive şi interferenţele culturilor regiunilor pericarpatice, Dunării de Jos şi nord-pontice au condiţionat asemănarea tuturor componentelor de bază, caracteristice pentru culturile Sabatinovka, Noua, Coslogeni;

- cultura Belozerka cu interconexiuni genetice a şi apărut ca rezultat al transformării culturii Sabatinovka, anterioară acesteia, ş.a.[29]

Deosebirile esenţiale, ca rezultat al acestor suprapuneri, se evidenţiază în primul rând, în ce priveşte interpretarea complexelor, care conţin celturi de tip Labojkovka-Golourov, care sunt atribuite de către N.N. Čeredničenko etapei timpurii a culturii Srubnaia[30]. O asemenea interpretare nu schimbă esenţa problemei. Ea confirmă doar faptul că aceste complexe constituie o verigă intermediară care uneşte tradiţiile metalurgiei din etapele timpurii ale culturilor Srubnaia şi Sabatinovka. În al doilea rând, V.P.Vančugov, accentuează, în mod deosebit, rolul influenţelor vestice asupra formării culturii Belozerka[31]. În lucrarea acestui autor este vorba despre cea mai de vest grupă de monumente, care nu pot să reflecte situaţia pentru cultura Belozerka în întregimea ei, care iniţial s-a format, probabil, nu la periferii, ci în epicentrul arealului, adică în zona Niprului. Şi în sfârşit, spre deosebire de ceilalţi specialişti, I.T.Černjakov priveşte cultura Sabatinovka, îndeosebi, ca un rezultat al transformărilor culturii ceramicii cu mai multe brâie, anterioară ei[32].

Concluziile noastre, în ce priveşte chestiunile de principiu, ca regulă, coincid cu acele rezultate din examinarea altor categorii de materiale arheologice; mai mult, dacă le analizăm mai detaliat pe ultimele, observăm că susţinerile noastre reflectă mult mai complet şi concret dinamica dezvoltării în timp şi spaţiu a acestor culturi. Doar este vorba de interpretarea fenomenelor, evidenţiate numai în baza a două categorii de obiecte metalice.

Sper ca cititorul să-mi scuze o asemenea expunere detaliată a logicii trecerii de la faptele evidenţiate şi tendinţele lor spre o interpretare ce se impune. În continuare vom fi mai succinţi, cu toate că logica expunerii şi consecutivitatea vor fi aceleaşi.

Seceri

Secerile, la fel ca şi celturile, nu sunt caracteristice pentru culturile bronzului mijlociu din regiunea nord-pontică. Ele apar, într-un număr restrâns, formate deja şi au multiple analogii în complexele etapei timpurii a culturii Srubnaia din regiunea Nipru-Volga.

Seceri de tip Kobakovo cu corpul masiv şi lat, cu tăişul aproape drept şi mânerul în formă de cârlig, cu capătul în sus (fig.2. I,1-4).

Conform lui A.M.Leškov şi V.S. Bočkarev, acestea sunt atribuite complexelor datate în etapa timpurie a culturii Sabatinovka[33], iar N.N.Čeredničenko - etapei timpurii a culturii Srubnaia[34].

După cum reiese din harta de răspândire (harta 6), puţinele locuri ale aflării acestor seceri sunt concentrate în zona Niprului, în regiunea Kievului şi mai jos în zona cataractelor Niprului, unde fac conexiune cu arealul culturii Sabatinovka.

Seceri de tip Borodajevka, care se caracterizează prin corpul mult mai curbat, rotunjit (fig.2.II,1-5).

Conform specialiştilor menţionaţi mai sus, ele sunt atribuite etapelor timpurii ale culturilor Srubnaia şi Sabatinovka.

După cele indicate pe harta 6, acestea se întâlnesc parţial în zonele Niprului Mijlociu şi Inferior, unde sunt în conexiune cu arealul culturii Sabatinovka. În cazuri izolate, acestea se întâlnesc în arealul culturii Noua, în partea estică a regiunii pericarpatice (Deleni), în partea centrală a Transilvaniei (Mediaş) şi într-un singur caz la Dunărea de Jos în arealul culturii Tei (Odăile Podari).

Seceri de tip Staro-Bykovo cu corpul slab curbat, cu mânerul în formă de cârlig cu capătul în sus şi care se deosebesc prin dimensiunile mici, în majoritatea cazurilor (fig.2.III, 1-4).

Se datează în aceeaşi perioadă, cu toate că noi suntem de părere că acestea dăinuie până în perioada târzie a culturii Sabatinovka.

Harta 6 indică prezenţa unor exemplare rare şi a tiparelor de turnat, caracteristice pentru zona Niprului Mijlociu, unde sunt în conexiune cu arealul culturii Sabatinovka, iar obiectele finisate - pentru regiunea Kievului.

Acestea sunt principalele tipuri de seceri, caracteristice pentru regiunea nord-pontică[35]. Cu toate că acestea se întâlnesc mult mai rar comparativ cu celturile şi sunt răspândite cu preponderenţă în perioada timpurie a culturii Sabatinovka, aceste seceri, privite ca fenomen al culturii, manifestă aceleaşi tendinţe ca şi celturile cu două tortiţe. Ele apar în zona nord-pontică într-un aspect tipologic deja finisat şi au multiple analogii sau prototipuri în perioada timpurie a culturii Srubnaia. Ca şi celturile, acest fenomen se concentrează în zonele Niprului Mijlociu şi în apropierea Kievului şi este mai slab evidenţiat în zona Niprului Inferior şi în regiunile învecinate. Asemenea celturilor din perioada timpurie a culturii Sabatinovka, aceste seceri se întâlnesc, cei drept mai rar, şi în arealul culturilor Noua şi al celor din zona Dunării de Jos. Toate acestea, confirmă o dată în plus, într-un mod aparte, că secerile, într-un număr mai redus, reflectă, însă, aceleaşi tendinţe în dezvoltarea culturii Sabatinovka, ca şi celturile cu două urechiuşe.

CELTURI ŞI SECERI DIN BRONZUL TARDIV - EPOCA FIERULUI TIMPURIU DE LA DUNĂREA DE JOS

Celturile, ca o categorie specifică de unelte cu tubul de înmânunşare închis, nu sunt cunoscute în tradiţiile culturilor bronzului timpuriu şi mijlociu din zona Dunării de Jos. Pentru acestea sunt caracteristice topoare cu muchie cu unu sau două tăişuri[36]. Celturile apar aici odată cu trecerea la bronzul târziu. Principalele tipuri caracteristice pentru această zonă sunt:

Celturi de tip Oinac care sunt lipsite de urechiuşe cu faţetele arcuite cu sau fără orificiu sub arcă, adeseori cu decor suplimentar (fig.3.I,1-10).

În cadrul tipului de bază se evidenţiază celturile din varianta Gorsko-Kosovo, deosebindu-se prin faţetele trapezoidale (fig.3.I, 11-15). Aceste celturi îşi au prototipurile printre piesele din regiunea nord-pontică, reprezentate în special de negativele tiparelor de turnat din Malye Kopani[37].

După I.Panajotov, pentru Bulgaria[38] şi M. Petrescu-Dîmboviţa pentru Dobrogea, Muntenia şi Oltenia[39], aceste celturi sunt caracteristice pentru complexele perioadelor Br.D-HaA1.

Urmărind cele indicate pe harta întocmită (harta 4.II,1) celturile de tip Oinac sunt în conexiune, în special,

cu arealul culturilor Coslogeni, Tei IV-V şi Zimnicea-Plovdiv, iar celturile variantei Gorsko-Kosovo, cu rare excepţii, se suprapun doar cu arealul culturii Zimnicea-Plovdiv. În afară de culturile menţionate, celturile de tip Oinac se mai întâlnesc în arealul culturii Noua (Guşteriţa II, Măgura, raionul Râşcani), la hotarul dintre arealul acesteia şi arealul culturii Sabatinovka (Dancu) şi în arealul ultimei (Orechovo, Majački, Krivoj Kut, Avraamovka, Straroselie, Čerkassy).

Celturile de tip Vyrbica, care reprezintă o modificare a celturilor analizate mai sus, de tip Oinac şi a variantei Gorsko-Kosovo se deosebesc prin proporţii mai scurte şi prin decorarea intensivă a faţetelor trapezoidale sau arcuite cu nervuri verticale paralele (fig.3.II, 1-10).

Cu părere de rău, practic, nu este determinată cronologia acestor celturi, cu toate că, conform compoziţiilor ornamentale şi potrivirea lor cu materialele din complexele din Dobrogea, Muntenia şi Transilvania, e vădit faptul că răspândirea lor corespunde perioadelor HaA2-HaB[40].

Conform hărţii întocmite (harta 5.II) şi spre deosebire de celturile de tip Oinac, celturile de tip Vyrbica formează o grupă destul de compactă, localizată, practic, integral în arealul monumentelor cu ceramică cu decor incizat sau ştanţat din nordul Bulgariei[41].

Ţinând cont de cele de mai sus putem constata următoarele:

- celturile fără tortiţe de tip Oinac, ca şi varianta Gorsko-Kosovo, ca o categorie aparte de unelte cu tubul de înmânuşare compact, apar în zona Dunării de Jos doar ca rezultat al influenţelor factorului estic din regiunea nord-pontică, a cărui prezenţă a fost deja documentată aici prin celturi şi seceri de tip nord-pontic;
- producerea celturilor de tip Oinac este legată, preponderent, de purtătorii culturilor Coslogeni, Tei IV-V, cât şi, împreună cu varianta Gorsko-Kosovo, de purtătorii culturii Zimnicea-Plovdiv;
- răspândirea celturilor de tip Oinac în arealul culturii Noua, şi mai ales a culturii Sabatinovka, indică şi influenţa purtătorilor culturilor din zona Dunării de Jos, şi în primul rând, a culturilor Coslogeni asupra culturilor menţionate din regiunile de vest şi de nord ale Mării Negre.

Aşadar, fără a ne implica în multiplele aspecte legate de apariţia, dezvoltarea şi corelările culturilor bronzului târziu de la Dunărea de Jos şi de la est de Carpaţi (Noua) şi din zona nord-pontică (Sabatinovka), tipul de culturi examinat reflectă pe deplin aceleaşi tendinţe ca şi cele caracteristice pentru materialele provenite din aşezări sau complexe funerare, analizate în lucrările lui S.Morintz[42], I.T.Černjakov[43] sau I.N.Šarafutdinova[44].

În ceea ce priveşte celturile de tip Vyrbica, luând în considerare cercetarea insuficientă a monumentelor Hallstattului timpuriu din Bulgaria de Nord, mă voi limita doar la constatarea faptelor. Corelarea lor vorbeşte, evident, despre o succesiune genetică a monumentelor acestei zone din culturile anterioare ale perioadei bronzului târziu.

Seceri

Spre deosebire de celturi, secerile sunt bine cunoscute în tradiţiile culturale ale perioadei timpurii şi celei mijlocii a epocii bronzului în zona Dunării de Jos după aşa-numitele seceri-cuţite, turnate din partea transversală a mânerului. Pentru bronzul târziu, pentru acest teritoriu este cunoscut doar un singur tip de seceri.

Secerile de tip Dičevo, cu ciotul de la turnat neînlăturat.

Se caracterizează prin forma curbată a corpului, turnate din partea transversală a călcâiului mânerului. Ciotul de la turnat este, de obicei, frânt sau formează călcâiul mânerului simplu, deseori fiind prevăzut cu un buton frontal sau lateral[45]. Lungimea coardei acestora este de la 15 până la 24 cm (fig.4, 1-9). Conform datelor metrice se evidenţiază varianta Vyrbica, care se deosebeşte prin dimensiunile mici - lungimea coardei de la 9,0 - 10,0 până la 14,0 cm (fig.4, 10-12).

Conform lui M.Petrescu-Dîmboviţa, I.Motzoi-Chicideanu şi D.Lichiardopol, aceste seceri sunt caracteristice pentru complexele perioadei Br.D-HaA1 şi corespund cu orizontul culturilor bronzului târziu[46].

După cum reiese din harta întocmită (harta 6.II,1) arealul secerilor de tip Dičevo corespunde, practic, totalmente cu arealul culturilor Coslogeni şi parţial culturii Tei IV-V. Într-un număr mai mare sau mai mic acestea se întâlnesc, de asemenea şi în arealul culturilor Noua şi Sabatinovka. O excepţie sunt secerile mici ale variantei Vyrbica, reprezentate în cazuri aparte doar în arealul culturii Zimnicea-Plovdiv. Cu alte cuvinte, secerile de tip Dičevo evidenţiază aceleaşi tendinţe ca şi în cazul celturilor de tip Oinac, şi respectiv confirmă cele menţionate mai sus referitoare la corelaţiile culturilor din zona Dunării de Jos şi culturilor Noua şi Sabatinovka.

CELTURI ȘI SECERI DIN BRONZUL TÂRZIU DE TIP EST- CARPATIC-TRANSILVĂNEAN

Celturi

Tradiţiile metalurgiei din perioada timpurie şi cea mijlocie a epocii bronzului din regiunile de la est de Carpaţi şi Transilvania sunt legate de răspândirea topoarelor cu muchie de diferite tipuri[47]. Celturile cu tubul de înmănuşare compact, ca o categorie aparte de obiecte, apar aici doar către perioada bronzului târziu şi sunt reprezentate de câteva tipuri principale[48].

Celturi cu o urechiuşă de tip Râşeşti care se caracterizează prin faţetele arcuite şi cu orificii rotunjite sau ovale sub arcă.

Deseori, acestea din urmă sunt înconjurate de o nervură reliefată în formă de laţ. Uneori acesta simbolizează lipsa perforaţiei (fig 5.I, 1-5).

Conform lui M.Petrescu-Dîmboviţa aceste celturi sunt caracteristice pentru complexele perioadei Br.D din Moldova (Râşeşti., Ghermăneşti ş.a.), Dobrogea (Gura Dobrogei) şi Muntenia (Drajna de Jos), iar în Transilvania pentru depozitele perioadei Br.D (Arcuş, Augustin) şi într-un singur caz pentru perioada HaA1 (Cetatea de Baltă)[49]. În Republica Moldova aceste celturi sunt caracteristice pentru perioada Br.D (Hristici, Varvareuca), iar pe teritoriul Ucrainei - pentru depozitele, datate de V.S.Bočkarev şi A.M.Leškov, preponderent, în perioada Presabatinovka sau perioada HaA1 (Krasnyj Majak, Antonovka, Rajgorodka ş.a.)[50]. În depozitele din perioadele mai târzii - HaA2, HaB - aceste celturi lipsesc complet.

După cum rezultă din harta întocmită (harta 7.1), celturile de tip Râşeşti. au avut o răspândire foarte întinsă. Conform hărţii, este evident că acestea se corelează, în principal, cu arealul culturilor Noua şi Sabatinovka. Totodată, cea mai mare concentrare revine părţii de est a arealului culturii Noua, şi anume în bazinul râului Bârlad şi în zona Nistrului Mijlociu. Ţinând cont de prioritatea cronologică a celturilor din această zonă şi concentrarea lor, se poate afirma, fără nici o îndoială, că apariţia şi producerea celturilor de tip Râşeşti. ţine în primul rând de zona râului Bârlad şi parţial de cea a Nistrului Mijlociu. Din această zonă, celturile în cauză s-au transmis, în decursul perioadelor Br.D-HaA1, în Transilvania Centrală şi de Sud-Est, iar piesele finisate au fost răspândite în masă în arealul culturii Sabatinovka, unde acestea se întâlnesc în depozite de import.

Atrage atenţia prezenţa celturilor de acest tip în zona Niprului Mijlociu şi în special în apropiere de Kiev. Se prea poate ca prezenţa factorilor culturali Noua, tradiţiile din zona Bârladului şi Nistrului Mijlociu şi încrucişarea acestora cu tradiţiile locale să poată explica apariţia în această zonă, în etapa de tranziţie la epoca fierului a celturilor cu două tortiţe, cu faţetele arcuite, de tip Novo-Alexandrovka, menţionate mai sus.

Celturi cu o singură tortiţă de tip Negreşti care se deosebesc de precedentele prin dimensiuni mai mici şi mai ales prin lipsa orificiilor pe feţetele arcuite (fig.5.II,1-5).

În literatură, acest tip de celturi este prezentat nemotivat, împreună cu celturile de tip Râşeşti..

Aceste celturi se întâlnesc relativ rar, însă ca şi celturile de tip Râşeşti., sunt caracteristice pentru depozitele Moldovei de la apus de Prut, atribuite de M.Petrescu-Dâmboviţa perioadei Br.D (Ciorani, Duda, Negreşti). În Transilvania, însă, cu rare excepţii (Arcuş), ele sunt caracteristice pentru depozitele din perioada HaA1 (Aiud, Spălnaca II, Uioara de Sus, Socu, Tăut ş.a.)[51].

Celturi asemănătoare se mai întâlnesc şi în complexele mai târzii din Transilvania, Muntenia (Jupalnic, Predeal, Arad II, Pleniţa) sau în Moldova (Jijia)[52]. Acestea însă se deosebesc după proporţii, după gura tubului de înmănuşare, deseori sunt ornamentate, şi de aceea, trebuie să fie examinate ca un tip sau variantă aparte.

După harta de răspândire (harta 7.2), celturile de tip Negreşti, ca şi cele de tip Râşeşti., corespund în principal zonei de la est de Carpaţi a arealului culturii Noua. Spre deosebire de ultimele, cu toate că se întâlnesc şi în zona cursului superior al râului Bârlad, marea majoritate a acestora se concentrează în regiunea cursului superior al râurilor Siret şi Prut.

Luând în considerare această situaţie şi corelaţia cronologică indicată mai sus, se poate constata că aceste celturi se formează ca tip aparte în cadrul focarului metalurgic Bârlad, însă producerea şi realizarea lor ţine de regiunea cursului superior al râurilor Siret şi Prut. De aici piesele finisate sunt difuzate în zona Nistrului Superior şi în arealele culturilor Sabatinovka şi Belogrudovka. Pe de altă parte, tot de aici, din estul Carpaţilor, în decursul perioadei Br.D şi, în special, în HaA1 ele se transmit în sud-estul şi centrul Transilvaniei, fără a avea, însă, o răspândire largă.

Celturi cu o singură toartă, aşa-numitul tip "vechi transilvănean".

Reprezintă unul dintre cele mai numeroase şi variate tipuri[53]. După cum reiese din harta incompletă (harta 8) aceste celturi, cu o concentrare evidentă în arealul culturii Noua, sunt răspândite pe larg şi în arealele altor culturi, iar în cazuri izolate de la Severskij Donec în Ucraina de Est[54] şi până la Rin în Germania Occidentală[55]. Sub aspect cronologic ele se întâlnesc în depozite începând cu perioada Br.D şi până în perioada HaB. Din acest motiv ele necesită o mult mai mare atenţie.

După principalele particularităţi morfologice ce se evidenţiază foarte clar, îl vom numi convenţional *tipul Ruginoasa* cu un şir de variante derivate din acesta.

Celturile de tip Ruginoasa care se caracterizează prin faţetele trapezoidale, cu laturile suplimentar reliefate în partea superioară şi sunt de obicei hexagonale în secţiune (fig 5. III, 1-4).

Varianta Aiud. Se deosebeşte de tipul de bază prin dimensiuni mai mici, faţetele trapezoidale parţial reduse şi prin ornamentarea suplimentară a părţii superioare a corpului cu nervuri reliefate (fig.5.III, 6-7).

Varianta Antonovka. Are faţetele scurte, arcuite în partea superioară (fig.5.III, 8-10).

Varianta Dziedzilow. Spre deosebire de tipul de bază are laturile lăsate în jos (fig.5.III,5).

Atrag atenţia celturile cu faţetele simple, trapezoidale (fig.5.III,11), care probabil, constituie varianta iniţială pentru celturile din cadrul tipului examinat. Ele necesită o analiză tipologică suplimentară şi în cazul dat nu sunt luate în consideraţie.

Conform datării, acceptată unanim, a depozitelor din România, Ungaria, Moldova, Ucraina, care conţin celturi de tip Ruginoasa şi variantele acestuia şi a întocmirii pentru fiecare orizont cronologic a hărţilor nr. 9 şi 10, pot fi observate următoarele situaţii:

1. Marea majoritate a locurilor unde s-au găsit celturi de acest tip şi a variantelor lui se află, preponderent, în arealul şi orizontul cronologic al culturii Noua (perioadele Br.D-HaA1). Apariţia, producerea şi răspândirea lor poate fi pusă în deplină dependenţă cu purtătorii culturii menţionate. Aceste celturi se întâlnesc şi în depozitele din Transilvania, perioada HaA2 şi HaB1, care corespund cu răspândirea în această zonă a culturii Gáva. Numărul mic de piese, cât şi de descoperiri marchează un fenomen cultural în întârziere, deja depăşit.

2. Ca urmare a suprapunerii datelor de pe hărţile 9 şi 10 se observă foarte clar, că în perioada Br.D (harta 9) celturile de tip Ruginoasa, după concentrarea şi densitatea descoperirilor, sunt reprezentate cel mai bine în estul Carpaţilor, în zona cursului mijlociu al Siretului (acest lucru se observă foarte bine mai ales după descoperirile izolate (harta 9.4), în timp ce în Transilvania ele sunt mai împrăştiate. În schimb, în perioada HaA1 (harta 10) aceste celturi se întâlnesc foarte rar la est de Carpaţi, ca să apară mult mai compact în centrul Transilvaniei. Această ultimă situaţie se referă în aceeaşi măsură şi la celturile variantei Aiud. Prin poziţiile periferice, atât în ceea ce priveşte spaţiul cultural, cât şi cadrul cronologic, se deosebesc şi celturile variantei Dziedzilow, concentrate în zona Nistrului Superior, la periferia nord-estică a culturii Noua. Mai puţin clară e situaţia în cazul variantei Antonovka, care se întâlneşte relativ rar în depozitele din perioada Br.D şi în cele din perioada HaA1 nedemonstrând concentrări cât de cât evidente.

Din corelaţiile cronologice şi spaţiale reiese că celturile de tip Ruginoasa se formează în zona cursului mijlociu al Siretului, unde au fost depistate şi prototipurile respective: celturile de tip (sau variantă) Ghermăneşti (fig.5.III, 5), iar ultimele la rândul lor cu precursoare în celturile cu faţetele simple trapezoidale, cu orificiu sau fără, prezentate pe negativele tiparelor de turnat din zona nord-pontică, din Malye Kopani[56]. Menţionăm că supoziţia despre provenienţa estică a celturilor de tip "vechi transilvănean" a fost lansată pentru prima dată de M.Rusu, încă din anul 1966[57].

- Celturile de tip Ruginoasa, apărute în zona cursului de mijloc al Siretului, unde ele ocupă o poziţie intermediară între concentrările celturilor de tipurile Râşeşti. şi Negreşti (pentru comparaţie hărţile 9 şi 7), se răspândesc, parţial, şi în arealul culturii Sabatinovka (hărţile 9 şi 10) şi parţial, în formă modificată -varianta Dziedzilow, se reproduc în arealul culturii Noua în zona Nistrului Superior. Concomitent, încă în decursul perioadei Br.D ele se transmit focarelor metalurgice din Transilvania, căpătând aici o dezvoltare de sine stătătoare, atât în forma sa iniţială, cât şi - în etapa HaA1 - ca variantă Aiud. De aici, finisate deja, se răspândesc parţial şi în arealele culturilor învecinate din vest sau nord din perioada târzie a epocii bronzului sau etapa iniţială a Hallstattului tracic.

Acest proces de evoluţie a celturilor de tip Ruginoasa şi variantele lui principale este confirmat în

întregime de corelările statistice dintre complexele de la est de Carpaţi şi Transilvania. În depozitele din Moldova, pentru perioada Br.D, la un număr de 11 celturi de tip Ruginoasa, îi revin două celturi ale variantei Aiud şi unul al variantei Antonovka; iar pentru perioada HaA1 - la trei celturi ale tipului de bază revin două celturi ale variantei Aiud. În schimb, în depozitele din Transilvania din etapa Br.D celor 35 celturi de tip Ruginoasa le corespund: 5 ale variantei Aiud şi 4 ale variantei Antonovka, iar în depozitele din perioada HaA1 respectiv: 85, 71 şi 3.

Aşadar, am examinat toate tipurile de bază de celturi din epoca bronzului târziu de la est de Carpaţi şi Transilvania. S-a constatat că toate aceste celturi sunt legate de cultura Noua. Ele au apărut în etapa iniţială a acestei culturi ca o imitaţie a tipurilor din zona nord-pontică. Aceste tipuri originale au existat, practic concomitent, în decursul perioadelor Br.D-HaA1, dar în diferite regiuni ale acestei culturi. Producerea şi răspândirea celturilor de tip Râşeşti. este legată, în principal, de focarul metalurgic Bârlad, de unde, parţial, sunt difuzate în Transilvania de Sud-Est sau în formă finisată sunt exportate în arealul culturii Sabatinovka. Spre deosebire de acestea, celturile de tip Negreşti erau turnate şi au existat, cu preponderenţă, pe cursul superior al râurilor Siret şi Prut, în focarul metalurgic de la Suceava, de unde acestea erau difuzate, în etapa HaA1, parţial în Transilvania, sau în formă finisată erau exportate în arealul culturilor Sabatinovka şi Belogrudovka. O răspândire destul de largă în arealul acestei culturi au avut-o celturile de tip Ruginoasa. Apariţia şi răspândirea lor a fost legată iniţial de focarele metalurgice de pe cursul mijlociu al Siretului sau Neamţ, de unde acestea, în formă finisată pătrundeau în arealul culturilor Sabatinovka şi Belogrudovka, iar în formă modificată în perioada HaA1 ele au început să se reproducă în focarul metalurgic din zona Nistrului Superior (varianta Dziedzilow). Mai mult, în perioada Br.D aceste celturi se introduc în focarele metalurgice din Transilvania, unde capătă o maximă dezvoltare, atât în forma lor iniţială, cât şi cu unele modificări de ordin cronologic (varianta Aiud).

Examinate ca element al fenomenului culturii Noua, tendinţele evidenţiate în raport cu celturile menţionate permit unele concluzii principiale şi anume:

Apariţia principalelor piese de metal ale culturii Noua, şi însăşi formarea culturii respective a fost iniţiată de influenţele din est, ieşind în evidenţă în decursul dezvoltării lor strânse contacte şi relaţii cu purtătorii culturilor Sabatinovka şi Belogrudovka. Procesul constituirii metalurgiei locale şi a culturii Noua ţine de zona Carpaţilor de Est şi, mai concret, de zona cursurilor de mijloc şi superior ale râurilor Prut şi Siret, de unde, acest fenomen cultural, se extinde treptat în zonele Nistrului Superior, centrul şi sud-estul Transilvaniei, condiţionând formarea diverselor variante locale, relativ independente, ale culturii Noua. Odată cu trecerea la epoca fierului timpuriu principalele tipuri de bronzuri, cât şi însăşi cultura Noua, îşi întrerup existenţa, proces care coincide cu perioada HaA1.

Urmând principiul propus mai sus, apelând la cercetările dedicate culturii Noua, ne putem convinge că încheierile la care am ajuns asupra apariţiei şi dezvoltării în timp şi spaţiu, a acestei culturi coincid în mare măsură, în problemele principale, cu concluziile elaborate pe baza materialelor din aşezări sau din complexe funerare[58].

Seceri

Secerile, la fel ca şi celturile nu sunt caracteristice pentru tradiţiile culturilor bronzului mijlociu şi timpuriu din zona de la est de Carpaţi. În Transilvania, însă, sunt folosite secerile-cuţite arhaice, turnate din partea călcâiului mânerului[59]. Pentru epoca bronzului târziu, în regiunile menţionate sunt răspândite diferite tipuri de seceri, care erau turnate din partea dorsală a tăişului. Acest procedeu tehnic nu cunoaşte analogii nici în metalurgia locală, nici în cea din zona nord-pontică şi reprezintă, probabil, o invenţie a meşterilor locali din epoca bronzului târziu. Sub aspect tipologic, secerile sunt reprezentate prin două tipuri de bază.

Seceri de tip Heleşteni care se caracterizează prin forma corpului curbată, cu mânerul simplu, prevăzut cu două găuri, iar rămăşiţele ciotului de turnat sunt, de obicei, amplasate pe curbura marginii superioare a tăişului, în apropierea mânerului (fig.6.I, 1-5).

În cadrul acestui tip se evidenţiază varianta Čut cu călcâiul mânerului inelat. Sunt cunoscute doar câteva exemplare (fig. 6. I, 6,7), sau prin intermediul negativelor tiparelor de turnat (fig.2. IV, 1,2).

După lucrările lui M. Petrescu-Dîmboviţa secerile de tip Heleşteni sunt caracteristice pentru complexele perioadei Br.D, şi doar în cazuri aparte, pentru depozitele din perioada HaA1 de pe teritoriul Moldovei şi Transilvaniei (Tomeşti, Uiora de Sus, Petreştii de Mijloc)[60]. În Republica Moldova acestea sunt caracteristice pentru

complexele perioadei Br.D (Lozova, Alexandreni, Hristici, Varvareuca), iar în Ucraina pentru complexele culturii Sabatinovka, preponderent pentru perioada târzie a acesteia, adică HaA1 (Antonovka, Rajgorodka, Novo-Trajany, ş.a.). Relativ mai târzii sunt secerile variantei Čut, caracteristice pentru complexele Noua-Sabatinovka, însă tipare de turnat se întâlnesc şi în complexele perioadei timpurii a culturii Belozerka (Voznesenka)[61].

Cartografierea secerilor de tip Heleşteni (harta 11.1) demonstrează că principalele locuri ale acestora, datate preponderent cu perioada Br.D, se află la periferia estică a culturii Noua şi anume, în interfluviul Prut-Nistru şi mult mai rar în arealul culturii Sabatinovka. Spre deosebire de acestea, secerile variantei Čut, conform tiparelor de turnat, predomină evident în arealul culturii Sabatinovka.

Din datele prezentate reiese că secerile de tip Heleşteni au apărut şi au existat în spaţiul de silvostepă dintre Prut şi Nistru, de unde, în formă finisată, s-au difuzat în arealul culturii Sabatinovka. De aici, însă, în formă modificată (varianta Čut) ele au fost preluate de atelierele perioadei târzii a culturii Sabatinovka din regiunea Niprului Mijlociu şi Inferior.

Secerile cu mânerul în formă de cârlig, ca şi celturile de tip Ruginoasa, constituie unul din cele mai numeroase şi mai variate tipuri, racordate, tradiţional, la focarele metalurgice din Transilvania[62].

Ele sunt cunoscute pe un vast teritoriu - din Ucraina de Est (Rajgorodka) şi până în Moravia[63] şi Serbia[64]. Se caracterizează prin corpul curbat sau curbat şi îndoit în unghi spre mâner. Mânerul sfârşeşte cu o proeminenţă în formă de cârlig, specifică acestora. Erau turnate dinspre partea transversală a tăişului. Ciotul de turnare se află, de obicei pe partea curbată în unghi de lângă mâner, mai rar la centru sau lângă tăiş (fig.6.II, 1-9).

Conform opiniilor celor mai de vază specialişti, acestea sunt specifice pentru complexele perioadelor Br.D-HaA1 şi doar rareori se întâlnesc în complexele HaB1.

Cartografierea complexelor din diferite perioade, care conţin seceri cu cârlig şi suprapunerea rezultatelor (hărţile 12, 13), scot în evidenţă următoarele: principalele concentrări ale acestor seceri, atât în perioada Br.D, cât şi HaA, revin arealului culturii Noua. Producerea şi existenţa acestora ţine tot de această cultură. Prezenţa lor în complexe mai târzii (HaB1) poartă un caracter sporadic şi se întâlnesc în cazuri izolate.

Între timp, conform hărţii 12, numărul şi densitatea descoperirilor acestor seceri este mult mai mare la est de Carpaţi, în zona râului Bârlad, decât în centrul Transilvaniei, în timp ce, în perioada HaA1 (harta13) aceste seceri sunt mai frecvente în Transilvania şi mai slab reprezentate în Carpaţii Orientali. Conexiunile cronologice şi spaţiale dovedesc fără echivoc, că secerile cu cârlig, ca o varietate aparte de obiecte, s-au format iniţial şi au existat în zona Carpaţilor Orientali, în cadrul focarului metalurgic Bârlad, iar producerea şi răspândirea lor în depresiunea Carpaţilor poartă un caracter secundar, auxiliar.

Având în vedere caracterul categoric al concluziilor noastre contrare opiniei tradiţionale despre originea şi evoluţia secerilor cu mânerul în formă de cârlig, am prezentat noi date, rezultate ale cercetărilor suplimentare, pentru a scoate în evidenţă tipologia internă şi stabilirea evoluţiei cronologice a acestor seceri.

Spre deosebire de tipologia propusă de M.Petrescu-Dîmboviţa[65], tipologia noastră are la bază analiza indicilor metrici, care indică proporţiile pieselor. Ca rezultat al corelării a trei parametri de bază (lungimea coardei raportată la lungimea lamei şi mânerului secerilor) a fost posibilă evidenţierea a trei grupe statistice stabile de seceri.

Secerile de tip Ghermăneşti care se deosebesc prin dimensiuni mari şi proporţii mai înalte (fig.6.II, 1-3). Lungimea coardei acestora este de 19,0-23,0-25,0 cm. Importantă este însă lungimea tăişului, care este aproximativ egală cu lungimea mânerului. Raportul dintre acestea este de la 0,95 până la 1,25-1,30. După configuraţie şi proporţii aceste seceri sunt cele mai apropiate de secerile din regiunea nord-pontică de tip Borodevka (fig. 2.II), care au servit, probabil, drept prototip.

Secerile variantei Ruginoasa. Se deosebesc de tipul de bază prin dimensiuni mai mici şi mai joase, de proporţii medii (fig.6.II, 4, 5). Lungimea coardei -16,6-17,0 - 22,0 cm, mai rar -23,0 cm. Raportul dintre lungimea tăişului şi lungimea mânerului variază de la 1,3-1,35 până la 1,6-1,65.

Secerile variantei Ilişeni. Se deosebesc de cele examinate mai sus prin dimensiuni mici şi proporţii scurte (fig.6.II, 6-9). Lungimea coardei variază de obicei de la 12,0-13,0 până la 19,0, rareori mai mare. Coraportul dintre lungimea lamei şi a mânerului este de 1,6 - 2,0 şi mai mult.

Cartografierea autonomă, conform proporţiilor grupelor de seceri cu cârlig, demonstrează că secerile de tip Ghermăneşti sunt cele mai bine reprezentate în zona

Bârladului şi mult mai rar în Transilvania (harta 14,1). În schimb, secerile variantelor Ruginoasa (harta 14, 2) şi Ilişeni (harta 15) sunt pe deplin reprezentate atât la est de Carpaţi, cât şi în Transilvania. Suprapunerea totală sau parţială, a teritoriilor grupurilor de descoperiri deosebite prin indici tipologici şi metrici, poate fi explicată doar prin datarea diferită a acestora.

Această situaţie, ca şi direcţia cronologică de dezvoltare a grupurilor de seceri cu mânerul în formă de cârlig, poate fi uşor determinată, după răspândirea reciprocă a acestora în complexe închise şi a corelaţiilor numerice în depozite din perioade diferite. Astfel, secerile înalte se întâlnesc în patru cazuri (depozitele Bârlad, Budeşti, Moşna, Tomeşti) împreună cu cele medii şi doar în două cazuri (Ghermăneşti, Tomeşti) - împreună cu secerile scurte. Spre deosebire de ele, secerile mijlocii se întâlnesc în 15 cazuri împreună cu cele mici (Tomeşti, Cara, Micăsasa, Drajna de Jos, Guşteriţa, Şpălnaca II, Dancu, Antonovka, Beţilovo, Novo-Trojany, Suvorovo II ş.a.). În ce priveşte reprezentarea lor numerică în complexe din perioade diferite, în cele 52 de depozite, cu o datare mai exactă, au fost identificate următoarele proporţii: celor 42 depozite din România, Moldova şi Bulgaria, datate de către specialişti cu perioada Br.D, le revin 28 de seceri înalte, 90 medii şi 94 scunde. În 8 depozite din HaA1 au fost depistate 9 seceri medii şi 93 scurte. Încă 7 seceri scunde sunt cunoscute pentru două depozite datate în perioada HaB1.

Aşadar, deosebirile cronologice şi succesiunea grupurilor de seceri cu cârlig, evidenţiate conform indicilor metrici, sunt clare şi se reflectă în faptul că cele mai arhaice dintre acestea sunt cele de tip Ghermăneşti. Relativ mai noi sunt secerile variantei Ruginoasa şi cele mai târzii, secerile variantei Ilişeni. Existenţa primelor coincide, probabil, cu prima jumătate a perioadei Br.D, cele din varianta Ruginoasa cu cea de-a doua jumătate a perioadei Br.D, şi ultimele, prioritar, cu perioada HaA1, după care acestea ies din uz şi se întâlnesc foarte rar în complexele perioadei HaB1.

Ţinând cont de tendinţele cronologice de dezvoltare a secerilor cu cârlig, şi de coraportul amplasării lor în spaţiu, conform hărţilor 14 şi 15 se pot constata, în afara concluziilor anterioare, următoarele:

- secerile cu cârlig apar incontestabil ca rezultat al imitării secerilor de tip Borodevka din zona nord-pontică, dar într-o execuţie tehnică originală, de sine stătătoare (avem în vedere turnarea nu de la călcâiul mânerului, ci de la marginea superioară a tăişului);
- originea lor este legată de focarul metalurgic din zona Bârladului aparţinând culturii Noua. De aici, acestea, cu diverse modificări, se extind în tot spaţiul est-carpatic;
- încă din perioada Br.D secerile cu cârlig din zona est-carpatică sunt difuzate în sud-estul şi centrul Transilvaniei, fiind introduse prin reproducere în centrele metalurgice locale ale culturii Noua.

Deci, fiind folosite, pentru analiza secerilor cu cârlig, două metode diferite, rezultatele sunt identice.

La finele examinării principalelor categorii de unelte de metal din perioada bronzului târziu în Carpaţii de Est şi Transilvania, facem constatările următoare:

1. Toate tipurile examinate sunt legate în esenţă, de cultura Noua şi, cu unele excepţii, corespund, în timp şi spaţiu, acestei culturi;

2. Aceste tipuri, independent sau în complexitatea lor, au apărut sub influenţa estică (tradiţiile nord-pontice) în Carpaţii de Est şi, mai concret, în zona cursurilor de mijloc şi inferioare ale râurilor Prut şi Siret, de unde, pe măsura lărgirii arealului culturii Noua, treptat, sub formă de tipuri iniţiale sau modificate, se difuzează în ţinuturile de nord ale spaţiului carpato-nistrean sau în interiorul bazinului Carpaţilor, determinând particularităţile locale în dezvoltarea acestei culturi.

Este important de subliniat faptul că, în calitate de element al fenomenului culturii Noua, fiecare categorie funcţională de piese de metal reflectă, în principiu, aceleaşi tendinţe ca şi în cazurile aşezărilor şi/sau complexelor funerare. Aceasta se referă atât la dinamica dezvoltării culturii în timp şi spaţiu în interiorul ei, cât şi la corelaţiile dintre aceasta cu cele invecinate, şi, în special, cu culturile Sabatinovka şi Coslogeni.

CELTURI ŞI SECERI DE TIPURILE UNGARO-TRANSILVĂNENE

La fel ca şi în alte regiuni, mai sus menţionate, în Ungaria celturile cu tubul de înmânuşare compact nu sunt cunoscute ca o varietate aparte de unelte. Ele apar aici doar în a doua jumătate a perioadei Br.D în depozitele orizontului Opalyi, care corespund culturilor Suciu de Sus - Stanovo şi Berkes[65].

Celturi de tip Gemzse care reprezintă celturi cu gura concavă cu proeminenţa în formă de pisc pe marginea tubului de înmânuşare (fig.7. I,1-10).

Este cel mai numeros şi mai variat tip[66], a cărui formare ţine de focare metalurgice din epoca bronzului târziu din zona Tisei Superioare şi Someş, şi care s-au răspândit, ulterior, de la Dunărea de Mijloc până la Nistrul Superior şi din zona Moravei până la Dunărea de Jos (harta 16 şi 17), parcurgând un proces de dezvoltare până în perioada finală a Hallstattului timpuriu.

După indici morfologici şi metrici, pot fi identificate mai multe variante strict determinate ale acestui tip. Acestea se deosebesc prin modul de executare a tubului de înmănuşare, prin forma în secţiune a corpului sau dimensiuni, având propriile caracteristici în timp şi spaţiu. Însă, determinarea definitivă a acestor variante necesită analize suplimentare, şi în cazul de faţă, nu pot fi luate în consideraţie.

Ţinând cont de datarea acceptată, în general, pe teritoriile Ungariei[67], României[68], Slovaciei[69] şi Ucrainei de Vest[70] a depozitelor ce conţin astfel de celturi, se pot observa, în baza cartografierii diferitelor orizonturi cronologice (harta 16 şi 17), două situaţii calitativ diferite de răspândire în spaţiu a acestor celturi.

Conform hărţii 16, unde sunt indicate descoperirile de celturi de tip Gemzse din depozitele orizontului Opalyi din Ungaria şi orizontului Uriu-Domăneşti din România, localizarea acestora pentru perioada Br.D este strict limitată la arealul culturii Suciu de Sus şi raioanele din imediata apropiere a Someşului Superior. Excepţie fac doar trei depozite, dintre care două ţin de arealul culturii Noua (Gheja, Seleuş) şi unul - de arealul culturii Tei IV-V (Drajna de Jos).

Alta este situaţia în etapele HaA (orizonturile Aranyos, Kurd, Cincu-Suseni, Jupalnic-Turia) şi HaB1-3 (orizonturile Gyermely, Moigrad-Tăuteu, Sângeorgiu de Pădure-Fizeşu Gherlii, Somartin-Vetiş), caracterizate prin schimbarea aspectului cultural - formarea şi dezvoltarea culturii Gáva - Holihrady. În etapa HaA (harta 17.1) aceste celturi continuă să se întâlnească în zona Tisei Superioare şi Someşului, dar pătrund larg şi în centrul Transilvaniei. Pe de altă parte, în regiunea Nistrului Superior, se concentrează în întregime în cadrul arealului culturii Gáva- Holigrady. Mai mult decât atât, în aceeaşi perioadă, în formă modificată (varianta Komjatna -fig.7.I,6) ele pătrund larg şi în arealul culturii Kyjatice, concentrându-se, prepoderent la periferiile nordice ale arealului, unde se găseau principalele resurse de aramă, prelucrată de purtătorii acestei culturi.

Această situaţie, referitoare la localizarea celturilor de tip Gemzse persistă, în linii mari, şi în perioada HaB (harta 17.2). Însă, se micşorează în mod vădit numărul lor în regiunea Tisei Superioare, predominant în zona centrală a Carpaţilor. Cu toate acestea, însă, fără a lua în consideraţie varianta Komjatna, important este, că indiferent de unele schimbări cronologice, toate celturile din această perioadă sunt compact concentrate în arealul culturii Gáva - Holihrady (interesantă, sub acest aspect, este cartografierea unor descoperiri izolate, cunoscute pe teritoriul Moldovei care (harta 17.3) marchează întocmai hotarele estice ale acestei culturi, prin grupul Grăniceşti). Doar în cazuri aparte aceste celturi sunt cunoscute în afara hotarelor de est (Văratic, Valea Rusului şi altele) sau cele de sud (Sâmbăta Nouă I) a acestei culturi.

Aşadar, evidenţierea deosebirilor calitative referitoare la răspândirea în timp şi spaţiu a celturilor cu proeminenţa în formă de cioc de tip Gemzse, permite unele concluzii principiale. Absenţa prototipurilor locale demonstrează că apariţia acestor celturi în regiunea Tisei Superioare reprezintă rezultatul împrumuturilor, prin intermediul purtătorilor culturii Noua, a tradiţiilor orientale. Ele apar în a II-a jumătate a perioadei Br.D, constituind o particularitate aparte, în cadrul culturii Suciu de Sus, în centrele metalurgice ale bronzului târziu. Odată cu transformările culturilor în regiunea Tisei Superioare şi trecerea la epoca Hallstattului timpuriu tipul de celturi examinat (spre deosebire, să zicem, de celturile culturii Noua de tip Ruginoasa) este moştenit de purtătorii culturii Gáva şi, pe măsura dezvoltării ei în timp şi spaţiu celturile sunt pe larg folosite pentru reproducere, în afară de centrele tradiţionale de la Tisa Superioară, în centrele din zonele centrale ale Carpaţilor, cursului superior al râurilor Olt şi Nistru, care activau anterior în cadrul culturii Noua. Mai mult, aceste celturi, cu unele modificări, se includ şi în metalurgia vecinilor nordici ai culturii Gáva: purtătorilor culturii Kyjatice.

Conform celor menţionate, se impune o concluzie, şi anume: cultura Gáva include organic substratul genetic constituit din tradiţiile culturilor epocii bronzului târziu din regiunea Tisei Superioare (Suciu de Sus, Berkes), iar realizarea în timp şi spaţiu a acestor tradiţii oglindeşte principalele etape şi direcţii ale formării şi evoluţiei culturii Gáva însăşi, cu extindere până la Nistrul Superior, iar la sud până în centrul şi sud-estul Transilvaniei. Mai mult, apariţia şi răspândirea unei variante a acestor celturi în vestul Slovaciei (Komjatno) reprezintă o dovadă incontestabilă a participării purtătorilor tradiţiilor bronzului târziu din regiunea Tisei Superioare la procesul de formare a particularităţilor culturii Kyjatice.

Seceri

O situaţie identică, cu aceleaşi concluzii, se observă şi în cazul secerilor de tip ungaro-transilvănean.

Spre deosebire de celturi, secerile sunt cunoscute în tradiţiile locale din zona Tisei Superioare din perioada bronzului mijlociu, mai ales prin intermediul secerilor cu buton (fig.7.II, 1-10), care pot fi numite de "tip Koszider"[71]. Este vorba de secerile de dimensiuni mici, cu corpul curbat, mânerul simplu cu buton. Se turnau de la călcâiul mânerului.

Preluate din perioada bronzului mijlociu, aceste seceri, în diverse variante[72], care, însă, necesită o analiză morfologică şi metrică minuţioasă, s-au răspândit în epoca bronzului târziu şi în decursul epocii fierului timpuriu.

Însă, ca şi în cazul celturilor de tip Gemzse, aceste seceri, pentru fiecare dintre perioade, denotă în spaţiu corelaţii diferite. După cum reiese din harta 18, toate complexele din perioada Br.D ce conţin seceri de tip Koszider sunt concentrate strict în arealul culturii Suciu de Sus şi, mai rar, în arealul culturii Piliny. Şi numai în cazuri izolate acestea se întâlnesc în arealul culturii Noua din centrul Transilvaniei (Seleuş, Mociu). Cu totul diferită este situaţia pentru etapele HaA şi HaB (harta 19), când aceste seceri, continuând să se întâlnească în regiunea Tisei Superioare, pătrund pe larg în centrul şi sud-estul Transilvaniei şi la Nistrul Superior, conturând arealul culturii Gáva. În etapa HaA1-2 se observă un număr relativ mic al acestora în arealul culturilor din regiunea Dunării de Mijloc şi în Banat. În cazuri izolate acestea se întâlnesc la est de hotarele culturii Gáva, în arealul culturii Chişinău-Corlăteni (Ilişeni, Tomeşti, Rugineşti) sau, în continuare, în regiunea Niprului (Nikopol, Chmelna).

Aşadar, am examinat toate tipurile de bază ale secerilor şi celturilor, caracteristice culturilor bronzului târziu din regiunea carpato-dunăreano-nord-pontică şi care sunt de origine locală sau au ca punct de plecare tradiţiile culturilor din est (celturile) din epoca bronzului mijlociu.

A fost stabilit că fiecare tip examinat este strict încadrat într-un anumit areal cultural. Răspândirea în masă a tipurilor de piese în afara contextului cultural este identificată pe baza a doi parametri. În primul caz, aceasta se explică prin localizarea surselor de materie primă în afara arealului respectiv, însă în imediata lui apropiere, identificat prin amplasarea aşezărilor. Acest fenomen se observă pe baza pieselor culturilor Sabatinovka şi Belozerka din zona nord-pontică (concentrarea descoperirilor în apropierea Kievului), Suciu de Sus (concentrarea descoperirilor în zona Someşului Superior), Kyjatice în Slovacia (concentrarea de lângă râul Vag), Coslogeni şi Zimnicea -Plovdiv (concentrarea descoperirilor din zona cursurilor superioare ale râurilor Tundja şi Marica). E semnificativ că în toate aceste cazuri concentrările neînsemnate de piese includ, de obicei, şi tipare de turnat.

În cel de-al doilea caz al răspândirii relativ masive a tipurilor în afara arealelor propriilor culturi, este vorba doar de culturile care au acelaşi substrat genetic. Cel mai bine acest lucru îl reflectă blocul cultural Noua-Sabatinovka-Coslogeni, în cadrul căruia poate fi observată o liberă circulaţie a diferitelor tipuri de piese caracteristice acestor culturi. Parţial, acest lucru se referă, probabil, şi la culturile Coslogeni - Zimnicea-Plovdiv şi Suciu de Sus - Piliny, şi puţin mai târziu, la culturile Gáva şi Kyjatice.

A doua situaţie. Conform analizelor, obiectele de metal, prin intermediul variantelor şi formelor modificate, reflectă, în principiu, toate aspectele de bază ale dezvoltării în timp şi spaţiu ale culturii propriu-zise, a purtătorilor acestor tipuri şi modificările calitative, treptate, ale acesteia. Acest lucru este foarte bine demonstrat de materialele culturii Sabatinovka (schimbarea treptată şi concomitentă a tipurilor şi arealelor). Dar mult mai bine se observă aceasta la cultura Noua, ale cărei tipuri, ca şi cultura însăşi, având iniţial epicentrul în zonele Bârladului şi Siretului Inferior, ulterior, sub diferite variante se răspândesc împreună cu cultura până la Nistrul Superior, iar la vest pe întreaga zonă centrală a Transilvaniei. Nu mai puţin expresivă în această privinţă este şi evoluţia tipurilor ungaro-transilvănene în etapa de formare şi răspândire a culturii Gáva, difuzate împreună cu cultura însăşi pe întreg teritoriul Transilvaniei şi Carpaţilor Orientali.

Şi o ultimă situaţie, destul de importantă. Conform aceloraşi analize, tipurile de piese de metal în forma lor iniţială sau variante, sunt în stare să schimbe contextul cultural, reflectând astfel procesul transformărilor genetice ale fenomenului cultural însuşi, care i-a dat naştere. Aceasta reiese din analiza materialelor culturii Belozerka, ale cărei tipuri de celturi (şi multe altele care nu au fost menţionate în prezenta lucrare) ţin de tradiţiile culturii Sabatinovka, a cărei legătură genetică este indiscutabilă. O situaţie similară demonstrează şi tipurile ungaro-transilvănene, ale căror tradiţii (culturile Suciu de Sus, Berkes-?) sunt considerate de specialişti ca o componentă locală de bază în constituirea culturii Gáva.

În fine, sensibilitatea pieselor de metal față de procesele genetico-culturale e confirmată nu numai pe baza împrejurărilor favorabile, dar și de situațiile inverse, când înlocuirea spontană a unei culturi poate duce la schimbarea sau dispariția totală a pieselor răspândite anterior. Drept exemplu incontestabil poate servi "dispariția" culturii Noua și răspândirea pe întregul ei areal a culturilor Gáva (Transilvania, Nistrul Superior, Carpații Orientali), și Chișinău-Corlăteni (regiunea de silvostepă a interfluviilor Siret-Nistru) care sunt însoțite de "pierderea" completă a tipurilor de piese de metal, caracteristice anterior primei culturi.

Concluziile despre o atribuire strictă a tipurilor de piese metalice unei anumite culturi și a sensibilizării acestora la transformările culturale sau la procesele culturalo-genetice au o deosebită importanță metodologică și practică. Ori, după cum tipurile de piese examinate mai sus, permit a urmări principalele schimbări calitative în interiorul culturilor vizate ale epocii bronzului târziu, tot așa și analiza bine determinată a totalității pieselor, ce țin de Hallstattul tracic timpuriu, pot scoate în evidență sursele și principalele căi sau etape ale chiar procesului de hallstattizare a comunităților culturale examinate mai sus, care, după cum se știe, constituie principalul fond al transformărilor petrecute în perioada de tranziție la epoca fierului timpuriu pe întreaga întindere a regiunii danubiano-carpato-nistreană.

CELTURI ȘI SECERI DE TIPURI HALLSTATTIENE TIMPURII DE LA DUNĂREA DE MIJLOC

Printre variatele tipuri de celturi, complet necunoscute pentru tradițiile culturii din epoca bronzului târziu, însă larg răspândite în complexele culturilor Hallstattului tracic timpuriu din zona examinată, cele mai caracteristice dintre ele sunt următoarele:

Celturile fără urechiușe de tip Peterd sunt piese cu un brâu masiv în jurul tubului de înmânușare, cu lama lărgită și arcuită, cu decor în forma literei "V", amplasat pe fațetele, ovale în secțiune, cu laturile slab evidențiate (fig.8.I,1-6).

Din acest tip face parte și *varianta Kisapati,* care se caracterizează prin prezența unei urechiușe (fig.8.I, 7-12).

Celturile tipului și variantei menționate nu sunt specifice pentru culturile epocii bronzului târziu din zona râului Tisa și regiunile estice. În cazuri aparte se întâlnesc în complexele orizontului Aranyos (Bükkaranyos II) din zona Tisei Superioare și în depozitele orizontului Kurd. Mai târziu, acestea nu se mai întâlnesc[73]. Pe teritoriul României aceste celturi se găsesc numai și numai în depozitele perioadei HaA1[74].

După număr și densitate (harta 20, 1-2) acestea sunt localizate în principal la periferia sud-estică a culturii mormintelor cu urne, la joncțiunea cu arealul culturii Belegiš I-II - Cruceni I - Bobda II. Mult mai rar, aceste celturi se întâlnesc în regiunile învecinate în arealul culturii Gáva, care constituie periferia ariei de răspândire a acestor celturi, ce sunt concentrate în grupuri în regiunile cursurilor inferior și superior ale râului Tisa, în centrul Transilvaniei, parțial în arealul culturii Belegiš I-II - Cruceni I - Bobda II[75] și în cultura Kyjatice. Doar câteva exemplare au fost descoperite în arealul culturii Chișinău-Corlăteni (Mândrești, Bunești) sau la Dunărea de Jos (Kramolin). O atare distribuire în spațiu a tipului de celturi vizat confirmă faptul că veriga inițială de formare și răspândire a acestora ține de zona sud-vestică a Ungariei și probabil de zona Dunării iugoslave, și mai mult ca sigur, de purtătorii culturii mormintelor cu urne și/sau ai culturii Cruceni I - Belegiš I. Răspândirea lor la est de Tisa, în arealul culturii Gáva denotă extinderea lor secundară.

Celturile de tip Debrecen reprezintă un tip strict determinat de celturi cu o singură tortiță (se întâlnesc piese și fără tortiță), cu un brâu masiv în jurul marginii tubului de înmănușare, fațetele prevăzute cu o compoziție ornamentală specifică (fig.9.I, 1-6).

Include mai multe varietăți ce imită modelele inițiale, "clasice" (fig.9.I, 7-12). Luând în considerare forma și mai ales compoziția ornamentală, acestea reprezintă, fără îndoială, niște modificări mai târzii ale celturilor de tip Peterd, examinat mai sus. După A.Mozsolics sunt caracteristice pentru depozitele din orizontul Gyermely, datate în perioada HaA1-2[76]. În Transilvania, unicul exemplar al acestor celturi a fost găsit într-un depozit, datat în perioada HaA1 (Spălnaca II), iar în rest ele sunt caracteristice pentru complexele perioadelor HaA2-HaB1. Spre deosebire de modelele clasice, imitațiile și variantele acestora sunt prezentate pe larg și în complexele din perioadele HaB2-HaB3.

Cartografierea celturilor de acest tip (harta 22,1-2) arată concentrarea modelelor clasice, pe de o parte în zona nord-vestică a Ungariei și, parțial, în zona dunăreană a

Slovaciei, unde acestea coincid cu arealul culturii mormintelor cu urne, iar pe de alta, în zona Tisei Superioare, mai puţin în centrul Transilvaniei şi, parţial, în zona cursului inferior al râurilor Siret şi Nistru, unde ele, ca şi concentrările de bază ale variantelor mai târzii, coincid strict cu arealul culturii Gáva-Holihrady. Doar în unele cazuri aceste celturi şi variantele lor se întâlnesc în arealul culturii Chişinău-Corlăteni (Văratic) sau în arealele culturilor de la Dunărea de Jos (Sâmbăta Nouă I, Boldeşti ş.a.).

Secerile

O situaţie absolut identică demonstrează şi analiza altei categorii de piese, relativ independentă şi mai numeroasă pentru Hallstattul timpuriu, şi anume secerile de bronz.

Secerile de tip Pecs au corpul semicircular, cu mânerul simplu şi trei sau mai multe nervuri reliefate pe el (fig.8.II,1-9).

Includ mai multe variante, care necesită, însă, argumentări metodice mult mai stricte[77].

Ca şi celturile menţionate mai sus, secerile de tip Pecs nu au prototipuri în culturile bronzului târziu şi apar în zona Tisei Superioare şi în centrul Transilvaniei deja formate. Cele mai timpurii după datarea A.Mozsolics şi M.Petrescu-Dîmboviţa, apar aici în componenţa depozitelor din orizontul Opalyi, Uriu-Domăneşti (Kisvarsany, Aleşd, Domăneşti II ş.a.). Însă, răspândirea lor masivă corespunde orizonturilor Kurd, Cincu-Suseni şi, cu rare excepţii, dispar complet din depozitele perioadelor HaA2-HaB.

Cartografierea secerilor acestui tip[78] (harta 21, 1-2), ca şi în cazul celturilor de tip Peterd, scoate în evidenţă o înaltă concentrare atât numerică cât şi ca densitate în regiunea de sud-vest a Ungariei, în arealul culturii mormintelor cu urne, iar într-un număr mai mic în arealul culturilor învecinate şi în Gáva, concentrându-se în grupuri aparte în zona cursurilor mijlociu şi superior al Tisei, în centrul Transilvaniei şi, parţial, în zona Nistrului Superior. La fel ca şi în cazul celturilor, aceste seceri doar în unele cazuri izolate se întâlnesc în arealele culturilor de la Dunărea de Jos (Techirgiol, Sâmbăta Nouă II, Dičevo) sau în arealele culturilor de la est de Carpaţi (Gioseni, Mândreşti) şi din zona nord-pontică (Antonovka, Nikopol, Rajgorodka).

Secerile de tip Gyermely se caracterizează prin corpul semicircular sau curbat, cu mânerul simplu, turnate din partea transversală a tăişului.

Se deosebesc de tipul mai sus examinat, în special, prin simplitatea mânerului, prevăzut doar cu două brâie reliefate şi includ diverse variante, care însă, nu sunt evidenţiate aici (fig.9.II,1-8).

Aceste seceri nu sunt specifice pentru culturile bronzului târziu din regiunea Tisei şi Transilvaniei. În cazuri relativ rare, ele apar în complexele orizontului Kurd, în care, reprezentând veriga cronologică iniţială a dezvoltării lor, se îmbină cu secerile de tip Pecs (Kurd, Birjan, Peterd ş.a.). Ca tip independent, însă, aceste seceri sunt caracteristice doar pentru complexele orizontului Gyermely. Este important de reţinut că, după cum indică harta 23, odată cu schimbarea contextului acestor seceri, devine evidentă schimbarea localizării acestora. Cu alte cuvinte, dacă depozitele ce includ seceri de tip Kurd sunt localizate la sud de lacul Balaton în zona sud-vestică a Ungariei, atunci cele care conţin astfel de seceri din orizontul Gyermely sunt concentrate, fără îndoială, la nord de lacul Balaton, adică în nord-vestul Ungariei. Şi în acest context secerile de tip Gyermely au acelaşi epicentru iniţial de localizare ca şi celturile de tip Debrecen, cu care se întâlnesc împreună în aceleaşi depozite.

În Transilvania, secerile de tip Gyermely apar într-un număr relativ mic în complexele perioadei HaA1 (Guşteriţa II, Uioara de Sus, Spălnaca II ş.a.) şi în continuare, în calitate de tip de bază, incluzând diferite modificări şi împreună cu secerile cu buton, persistă până în perioada HaB3. Din punct de vedere teritorial, corespund strict cu arealul culturii Gáva. Ele lipsesc definitiv la est de hotarele acestei culturi şi doar într-un singur caz sunt identificate în depozitele Dunării de Jos (Sâmbăta Nouă I).

Am examinat astfel principalele şi cele mai caracteristice tipuri de celturi şi seceri, care nu sunt proprii tradiţiilor bronzului târziu din regiunea Tisei, Transilvaniei sau unor regiuni estice. Conform analizei, toate aceste piese, ca un fenomen cultural nou din punct de vedere calitativ, se formează în zona de est a Dunării de pe teritoriul Ungariei şi ţin, mai ales, de purtătorii culturii mormintelor cu urne, prin intermediul cărora, formate deja, sunt difuzate la est şi nord de Tisa. Pe baza datării acceptate, apariţia acestor piese în zona Tisei, în Transilvania şi la est de Carpaţi revine sfârşitului perioadei Br.D - începutul perioadei HaA1 şi durează până la sfârşitul perioadei HaB, iar parametrii teritoriali corespund întrutotul cu are-

alul monumentelor culturii Gáva-Holihrady şi într-o măsură mai mică cu cel al culturii Chişinău-Corlăteni, care, de fapt, şi reprezintă orizontul timpuriu al comunităţilor culturale din Hallstattul tracic timpuriu al regiunii vizate. Un astfel de coraport al materialelor permite să constatăm că pătrunderea şi răspândirea tipurilor de piese din zona Dunării Mijlocii la nord şi est de Tisa reprezintă atât cauza transformărilor tradiţiilor culturale locale observate în etapa de tranziţie de la epoca bronzului târziu la cea a fierului timpuriu, cât şi urmările acestui proces, al cărui final duce, pe de o parte, la apariţia şi transformarea comunităţilor culturale tradiţionale pentru epoca bronzului, iar pe de alta la formarea şi răspândirea aici a comunităţilor hallstattiene timpurii de tip Gáva-Holihrady şi Chişinău-Corlăteni. Cu alte cuvinte, după părerea noastră, pătrunderea şi răspândirea tipurilor de piese din zona Dunării de Mijloc reflectă, în esenţă, procesul de "hallstattizare" a comunităţilor locale pe întreg teritoriul de la Tisa până la Nistru.

Este important de reţinut că analiza pieselor de metal din zona Dunării Mijlocii evidenţiază două etape principale de realizare a procesului de hallstattizare.

Prima este documentată prin celturi de tip Peterd, seceri de tip Pecs, completate de alte forme specifice. După A.Mozsolics, acestea din urmă se întâlnesc în depozitele orizontului Kurd împreună cu tipurile de mai sus. Răspândirea purtătorilor acestor tradiţii în zona râului Tisa şi la est de acesta, corespunde sfârşitului perioadei Br.D şi în principal, perioadei HaA1. Ei au marcat formarea şi dezvoltarea atât a culturii Gáva, în perioadele timpurii, pe întreg arealul acesteia, de la Tisa până la Nistrul Superior şi Siret, cât şi a culturii Chişinău-Corlăteni din zona de silvostepă dintre Siret şi Nistru. Începutul acestui proces ţine, indiscutabil, de zona sud-vestică a Ungariei, iar sub aspect cultural de purtătorii culturii mormintelor cu urne şi/sau culturii Belegiš I - Cruceni I.

Cea de-a doua etapă este dominată de celturile de tip Debrecen, de secerile de tip Gyermely şi de alte tipuri de piese aparte, caracteristice pentru depozitele orizontului Gyermely (după A.Mozsolics). Răspândirea purtătorilor acestor materiale în cadrul arealului culturii Gáva-Holihrady, formată deja, coincide cu perioada HaA1 şi, preponderent, cu perioadele HaA2-HaB1. Nu este exclus faptul că, pătrunderea acestei noi populaţii hallstattiene în arealul culturii Gáva-Holihrady, constituită deja, poate lămuri originalitatea complexelor ceramice din monumentele de tip Somotor II, Mediaş I-II - Mahala IV. Este semnificativ faptul că, potrivit pieselor de metal examinate, originea acestui nou impuls cultural ţine de asemenea de cultura mormintelor cu urne din zona Dunării Mijlocii. Doar sunt localizate, în fond, în preajma lacului Balaton şi la nord de acesta. Este evident că în această zonă se impune a căuta formele iniţiale corespunzătoare ceramicii, specifice pentru complexele finale ale culturii Gáva- Holihrady.

REZULTATELE CERCETĂRILOR

Aspectul metodologic

Au fost examinate două dintre cele mai importante şi mai numeroase categorii de unelte, caracteristice pentru toate comunităţile culturale din perioadele bronzului târziu - fierului timpuriu de pe teritoriul de la Nipru până la Dunărea de Mijloc. Nu stăruim în detaliu asupra problemei complexităţii lor. Pe lângă anumite asocieri de celturi şi seceri, aceste complexe cuprind multe alte piese, asemănătoare sau cu destinaţii diferite, a căror evidenţiere ar fi completat legităţile identificate.

Esenţial este faptul că piesele de metal, în unitatea lor tipologică, sunt determinate cultural şi corespund strict unei anumite culturi arheologice.

Ca parte integrantă a culturii arheologice, asemenea altor vestigii materiale, tipurile de piese de metal reflectă, într-o măsură mai mare sau mai mică, aspectele centrale ale apariţiei şi dezvoltării în timp şi spaţiu a culturii ca atare. Cu alte cuvinte, difuzarea tipurilor de piese de metal nu reprezintă altceva decât răspândirea purtătorilor acestor piese.

Mai mult, piesele de metal, sub formele lor tipologice iniţiale sau modificate, cu diferitele variante ale acestora, sunt în stare să schimbe apartenenţa culturală iniţială, reflectând procesul modificării şi transformării unora şi apariţia altor comunităţi culturale, calitativ noi.

Circumstanţele relatate mai sus au o importanţă metodologică de principiu: în pofida ideilor tradiţionale, scot în prim plan valenţele metalului - pieselor de metal în calitate de surse de informaţii - referitoare la principalele procese culturale şi în special la cele culturalogenetice.

Dintre aceste circumstanţe, de o semnificaţie aparte sunt cele care vizează acea capacitate a tipurilor de piese de metal, ce sunt capabile ca în procesul populării sau migraţiei populaţiei, să transforme nu numai apartenenţa culturală, dar şi sursele de materie primă iniţiale,

fapt primordial în aprecierea şi interpretarea rezultatelor spectrografice şi a altor cercetări paleometalice.

Şi în fine, nu poate fi trecută cu vederea şi concluzia referitoare la stricta concordanţă a tipurilor de piese de metal cu arealul culturii. Faptul ne duce, involuntar, la ideea că majoritatea depozitelor de bronzuri reprezentau averi acumulate, averi care circulau în cadrul arealului culturii, dar care nu puteau fi difuzate în afara lui. Iată de ce, existenţa în masă a aşa-numitelor "depozite de importuri" în cadrul altor culturi, poate cu rare excepţii, în opinia autorului, semnalează mai degrabă fie începuturile unei migraţiuni fie o altă situaţie extremă a societăţii, însoţită de deplasarea impusă a unor grupuri sociale aparte, posesorii acestor bogăţii. Această supoziţie necesită argumentări suplimentare.

În privinţa caracterizării proceselor culturale, culturalo-genetice din epocile bronzului târziu-fierului timpuriu în zona carpato-danubiano-nord-pontică, după rezultatele analizei pieselor de metal, acestea se rezumă la următoarele:

Constituirea şi dezvoltarea complexelor de piese de metal, respectiv şi a culturilor purtătorilor acestor piese în perioada bronzului târziu (Br.D-HaA1), pe de o parte, iar pe de alta - din perioada epocii fierului timpuriu (HaA1-HaB), au fost determinate în regiunile menţionate de doi factori de ordin culturalo-istoric cu o realizare succesivă în timp şi spaţiu. Primul ţine de factorul est-european, al doilea - de Dunărea Mijlocie.

Geneza culturală a comunităţilor din epoca bronzului târziu

Pentru perioada bronzului tardiv, principalul factor care a marcat procesul de geneză culturală sau cel puţin parţial a condiţionat specificul dezvoltării majorităţii culturilor, extinse de la Nipru până la Tisa şi Dunărea de Mijloc, l-au constituit, indiscutabil, tradiţiile şi influenţele est-europene. Acestea ţin de purtătorii culturii Srubnaia, perioada timpurie, din regiunea Nipru-Volga, care, direct sau indirect, au condiţionat geneza şi evoluţia culturilor Sabatinovka, Noua şi Coslogeni şi în special a particularităţilor în metalurgie. Acest proces denotă un caracter complex care include procedee tehnologice, categorii funcţionale, complexitatea tipurilor de forme care, direct sau indirect, tind spre tradiţiile comune din perioada timpurie a culturii Srubnaia şi, în ultimă instanţă, spre tradiţiile Seima-Turbino din regiunea Volgăi Mijlocii şi din sudul munţilor Urali, din epoca bronzului mijlociu.

Purtătorii culturii Srubnaia-timpurie pătrunzând, probabil, în a doua jumătate a secolului XIV î.e.n. în zona Niprului, au contribuit nemijlocit la formarea culturii Sabatinovka şi a complexelor de piese de metal, caracteristice acesteia (de tip Labojkovka-Golourov). Potrivit pieselor de metal, geneza culturii Sabatinovka şi a complexelor de piese de metal proprii este într-o strânsă legătură cu zona Niprului Mijlociu (inclusiv regiunea Kievului, unde se află unica sursă de materie primă pentru această cultură) şi parţial cu zona cataractică a Niprului. De aici, în decursul sec.XIII-XII î.e.n., această cultură şi complexele de piese de metal, specifice ei, se răspândesc pe întreg teritoriul de nord şi nord-vest al Mării Negre, de la cheile Dunării până la Marea Azov.

Între timp, încă în stadiul de formare a culturii Sabatinovka, grupuri aparte de populaţie - purtătorii tradiţiilor timpurii ale culturii Sabatinovka, probabil, din interes faţă de sursele de metale, pătrund în regiunea de est a Carpaţilor şi la Dunărea de Jos, contribuind la formarea culturilor Noua şi Coslogeni şi a complexelor metalurgice, caracteristice acestor culturi. Formarea, datorită substratului genetic comun, a acestor culturi, într-o anumită măsură înrudite, a determinat, după toate probabilităţile, această deplasare reciprocă, relativ liberă, în cadrul diferitelor areale a purtătorilor acestor culturi, asigurând schimbul de idei, producţia reciprocă (Krasnyj Majak, Pobit Kamyk), difuzarea tipurilor de piese de metal comune, furnizând totodată atelierelor metalurgice din cadrul culturii Sabatinovka, materie primă şi parţial piese finisate.

În sec. XII î.e.n. - perioada HaA1 - odată cu activarea factorului din zona Dunării Mijlocii şi începutul procesului de formare a culturilor tracice timpurii, cultura Sabatinovka, asimilează probabil o parte din populaţia culturii Noua, care se retrăgea din vest (o răspândire relativ masivă a depozitelor culturii Noua cu tipuri aparte de piese hallstattiene timpurii sau ungaro-transilvănene: Antonovka, Novo-Trojany, Rajgorodka, Nikopol ş.a.). Acest proces, ca şi influenţele hallstattiene, mai ales în partea de vest a arealului culturii Sabatinovka, duce la transformarea treptată a acesteia şi a constituirii, deja la finele acestei perioade, a culturii Belozerka. Având în calitate de substrat cultura Sabatinovka, ultima preia, sub diferite modificări principalele procedee şi tipuri de prelucrare a metalului, specifice culturii Sabatinovka şi, în special, un şir de tipuri de tradiţie Noua (secerile variantei Čut, celturile cu două urechiuşe şi faţete arcuite de tip

Novo-Alexandrovka). Tradiţiile hallstattiene timpurii de la Dunărea de Mijloc sau ungaro-transilvănene pot fi mai bine urmărite în cultura Belozerka prin intermediul complexului pieselor de podoabă ("clopoţei", fibule cu una sau două verigi ş.a.).

Între timp, dacă la etapa transformărilor culturale - HaA1 - HaA2- piesele de metal indică anumite raporturi între populaţiile zonei nord-pontice şi cele carpato-dunărene, atunci odată cu formarea culturilor Hallstattului tracic timpuriu, pe de o parte, şi a culturii Belozerka, pe de alta, aceste raporturi încetează treptat, complet, şi zona nord-pontică nimereşte în sfera influenţei tradiţiilor culturale estice şi în special nord-caucaziene care, în acel moment, se intensifică.

Influenţele est-europene - etapele timpurii ale culturilor Srubnaia şi Sabatinovka -, care s-au suprapus substratului local, au contribuit, de asemenea, şi la formarea culturii Noua.

E remarcabil faptul că indiferent de bogatele tradiţii locale ale culturii Monteoru, cultura Noua nu a moştenit aceste tradiţii, ci preia totalmente procedeele metalurgiei, multiple categorii funcţionale şi forme de piese care, deşi de originalitate aparte, îşi au originea în tradiţiile metalurgice est-europene şi, în special, în cele din etapa timpurie a culturii Sabatinovka. Mai mult, nu putem trece cu vederea că în pofida opiniilor statornicite în literatura de specialitate, procesul general de înflorire a metalurgiei, observat în perioada bronzului târziu nu numai la est de Carpaţi, dar şi în sud-estul şi centrul Transilvaniei, ţine de cultura Noua.

După piesele de metal, epicentrul de bază al formării şi dezvoltării culturii Noua şi complexelor ei metalurgice l-a constituit sudul Moldovei incluzând şi zona cursului mijlociu şi a celui inferior al râurilor Siret şi Prut. Aici, în cadrul focarului metalurgic din zona Bârladului, preluând sau modificând în mod creativ tradiţiile estice, deja, către începutul sec. XIII î.e.n., apare un complex de piese de metal deosebit, care, în curând, cu diverse modificări, se va extinde în toată zona de silvostepă din regiunea carpato-nistreană, până la Nistrul Superior şi, de asemenea, până în sud-estul şi centrul Transilvaniei, marcând anumite particularităţi locale şi cronologice în dezvoltarea acestei culturi.

În prezent, în afară de focarul de bază Bârlad, existent pe întreaga perioadă de evoluţie a culturii Noua, care asigura cu materie primă, adusă ori din zona Oltului Superior (Bălan), ori, mai verosimil, din zona cursului superior al râului Bistriţa (Leşu Ursului), se poate vorbi, cu certitudine, de existenţa încă a patru focare metalurgice, care funcţionau în partea est-carpatică a arealului culturii Noua.

Un focar metalurgic, convenţional fiind numit focarul Neamţ, era localizat în zona Siretului de Mijloc, la confluenţa râului Bistriţa. Acest focar funcţiona, probabil, încă din prima jumătate a sec. XIII î.e.n., iar drept surse de materie primă a servit Leşu Ursului de pe Bistriţa de Sus. De acest focar este legată producerea şi difuzarea iniţială a celturilor, aşa-numitul tip "vechi transilvănean" - tipul Ruginoasa în denumirea noastră, de asemenea şi a secerilor cu cârlig a variantei Ruginoasa, considerate pe nedrept de provenienţă transilvăneană. Mai mult decât atât, conform răspândirii lor în timp şi spaţiu, se poate afirma fără echivoc, că de teritoriul Siretului Mijlociu, de purtătorii acestor piese, ţine însăşi procesul emigrării unei părţi din populaţia culturii Noua în centrul Transilvaniei, cât şi difuzarea şi producerea ulterioară a acestor tipuri în focarele metalurgice din Transilvania. Pe baza datării depozitelor, acceptată de toţi, acest proces se desfăşoară aproximativ în prima jumatate - mijlocul sec. XIII î.e.n.

Un alt focar, cel de la Suceava, este bine identificat în zonele Siretului Superior şi Prutului Superior. Ca materie primă puteau fi utilizate sursele din bazinul superior al râului Moldova (Fundul Moldovei). Caracteristice pentru acest focar erau celturile cu o singură tortiţă cu faţetele simple arcuite, de tip Negreşti. E posibil ca de aici să se fi răspândit pandantivele cruciforme ajurate, buclele spiralice - interpretate, de obicei incorect, ca fragmente de fibule de tip Passementerie - ş.a. Activitatea acestui focar revine, mai degrabă, celei de-a doua jumătăţi a sec. XIII-începutul sec. XII î.e.n.

Încă un focar, care reflectă particularităţile locale cele mai nordice ale culturii Noua, se afă în zona Nistrului Superior. Activitatea acestuia, după cum se vede, nu a fost de lungă durată, şi se baza probabil pe materia primă locală. Particularităţile lui constau în celturile cu o singura tortiţă de tip Dziedzilow, specifice pentru această zonă şi, posibil, în alte piese, care nu au avut, însă, o largă răspândire. Funcţionarea acestui focar este datată la sfârşitul sec. XIII - începutul sec. XII î.e.n.

Un interes deosebit îl prezintă cel de-al patrulea focar, numit convenţional nord-moldovenesc, care funcţiona la periferiile estice ale arealului culturii Noua, din regiunea de silvostepă dintre Prut şi Nistru. Activitatea lui era asigurată de metalul adus mai degrabă din

bazinul superior al râului Bistriţa. Caracteristice pentru acesta şi, respectiv, pentru varianta locală a culturii erau celturile de tip Râşeşti. şi secerile cu două perforaţii pe mâner de tip Heleşteni. Originalitatea acestui focar, de asemenea, se reflectă şi prin faptul că, în atelierele de aici se turnau în afară de piese specifice ale culturii Noua, şi piese de forme Sabatinovka. Aceasta se referă în primul rând la tipurile de arme: spade-pumnale, vârfuri de suliţe de formă romboidală, cuţite-pumnale cu suport inelar, reprezentat pe negativele de la Krasnyj Majak, şi care aparţin, fără îndoială, focarului nord-moldovenesc. Caracterul divers, cu componente ale diferitelor culturi, redă prezenţa permanentă pe acest teritoriu periferic al culturii Noua a purtătorilor tradiţiilor Sabatinovka, care, după cum se vede, erau producătorii şi mai ales acumulatorii şi difuzorii acestora şi ai altor piese ale culturii Noua în adâncul arealului culturii Sabatinovka. A existat acest focar în decursul sec. XIII-XII şi, probabil, la începutul sec. XI î.e.n.

În ceea ce priveşte teritoriul Transilvaniei, este evident că pătrunderea şi răspândirea în zonă a purtătorilor culturii Noua era însoţită, pe de o parte, de abandonarea bogatelor tradiţii locale, specifice zonei şi introducerea unor procedee noi în metalurgie şi noi tipuri de piese cu unele modificări. Urmărind concentrările depozitelor, se poate vorbi despre trei focare metalurgice principale din această zonă. Ele erau alăturate la zăcămintele bogate de aramă din preajma bazinului superior al Someşului, bazinul superior al râului Mureş, la confluenţa râurilor Târnava Mare şi Târnava Mică şi bazinul superior al Oltului.

Popularea centrului Transilvaniei de către purtătorii culturii Noua era însoţită de reglementarea relaţiilor cu vecinii din nord, purtătorii culturii Suciu de Sus, care au preluat celturile cu tubul de înmănuşare compact, de tip Gemzse, care nu erau specifice pentru tradiţiile ungare, cât şi agrafele cu patru proeminenţe de tip Opalyi, care imitau modelele culturii Noua. Corelaţia dintre aceste culturi este documentată de unele importuri reciproce: tipurile ungare în arealul culturii Noua din Transilvania, pe de altă parte, piesele culturii Noua în arealul culturii Suciu de Sus şi culturii Berkes.

În sfârşit, tot influenţelor culturii Noua, se datorează, probabil, apariţia celturilor cu tubul de înmănuşare compact în focarul metalurgic din zona Dunării de Mijloc, care s-au dezvoltat în continuare în cadrul culturilor Hallstattului timpuriu.

Penetrarea şi extinderea culturii Noua, precum şi a tradiţiilor ei metalurgice, în Transilvania se petrece, preponderent, către prima jumătate - mijlocul sec. XIII, şi doar parţial include sec. XII î.e.n.

După cum o indică piesele de metal, cultura Noua îşi încetează existenţa în decursul perioadei HaA1. Acest proces s-a desfăşurat de la vest la est şi este legat de activizarea factorului cultural din zona Dunării de Mijloc - de formarea şi răspândirea culturilor Hallstattului timpuriu. O parte din populaţia culturii Noua, după câte se pare, a fost atrasă în procesul de geneză a culturilor locale. O altă parte din populaţie s-a retras în arealul culturii Sabatinovka, ducând cu sine bogăţiile acumulate (depozitele "de importuri" din zona de nord a Mării Negre), tradiţiile metalurgice şi contribuind la procesul de transformări culturale a însăşi culturii Sabatinovka. Important este, însă, faptul că odată cu răspândirea triburilor hallstattiene timpurii bogatele şi variatele tradiţii ale metalurgiei culturii Noua dispar definitiv pe întreg teritoriul ocupat de această cultură. Excepţie fac doar celturile cu faţetele simple arcuite din perioada HaB, care parţial amintesc de celturile de tip Negreşti. În schimb, tradiţiile culturii Noua pot fi urmărite prin intermediul unor tipuri de piese, menţionate anterior, aparţinând complexelor din perioada timpurie a culturii Sabatinovka.

Influenţele est-europene, menţionate mai sus, au contribuit în mare măsură la formarea şi dezvoltarea culturii Coslogeni. Conform pieselor de metal, această cultură, cât şi complexele ei de piese de metal s-au constituit către începutul sec. XIII î.e.n. Epicentrul originii acesteia se află, probabil, la Dunărea de Jos, răspândindu-se mai târziu pe teritoriul Dobrogei româneşti şi în nord-estul Bulgariei. O particularitate a metalurgiei acestei culturi o constituie caracterul mixt şi include procedee şi tipuri de piese estice - tradiţii ale perioadei timpurii a culturii Sabatinovka (să zicem, celturile de tip Oinacu), iar pe de altă parte include tradiţiile moştenite de la triburile locale anterioare ale culturilor bronzului mijlociu din Bulgaria (de exemplu, secerile de tip Dičevo). Această îmbinare dintre tradiţiile locale din epoca bronzului mijlociu şi a celor noi, stabilite în epoca bronzului târziu sub influenţe estice, poate fi bine sesizată în baza negativelor de pe tiparele de turnat din atelierele din Pobit Kamyk. Baza de materie primă pentru metalurgia acestei culturi a constituit-o cu multă probabilitate zăcământul din apropierea oraşului Istria (Altân Tepe). Într-o anumită etapă, probabil, bazei de materii prime i s-au adăugat şi zăcămintele din preajma râului Tundja din Bulgaria. Pe parcursul dezvoltării,

această cultură şi metalurgia sa, sau focarul Dičevo după E.N.Černych, evită relaţiile intense cu comunităţile, într-o anumită măsură înrudite, atât ale culturii Noua din estul Carpaţilor şi din Transilvania, cât şi cu cele ale culturii Sabatinovka. În primul caz ele sunt documentate prin importuri, relativ rar întâlnite. În cel de-al doilea, aceste relaţii sunt prezentate, în principal, prin piese de la Dunărea de Jos şi, parţial, prin lingouri de metal întâlnite în arealul culturii Sabatinovka în componenţa depozitelor sau, mai rar, în calitate de descoperiri întâmplătoare. Concomitent, cultura Coslogeni, în conformitate cu piesele metalice, demonstrează influenţe extrem de puternice asupra formării focarului metalurgic Vyrbica (după E.N.Černych), care a preluat cu mici modificări tot complexul de piese produse în cadrul culturii Coslogeni (celturile variantei Gorsko-Kosovo, secerile variantei Vyrbica). Funcţionarea acestui focar metalurgic, mai degrabă ţine de etapa finală a culturii Zimnicea-Plovdiv. Epicentrul lui se află în raioanele de centru ale Bulgariei de Nord, iar drept bază de materie primă, ţinând cont de cercetările lui E.N. Černych[79], au servit, fără îndoială, sursele din zona râului Tundja.

După datarea complexelor de piese de metal, cultura Coslogeni şi-a încetat existenţa, aproximativ, în decursul perioadei HaA1, posibil în prima jumătate a sec. XII î.e.n. O parte din populaţie, împreună cu depozitele acumulate, s-a retras, probabil, în arealul culturii Sabatinovka (depozitele de "importuri" cu piese de la Dunărea de Jos). O altă parte a populaţiei, după câte se pare, s-a strămutat la vest, în raioanele din centrul Bulgariei. Important este însă faptul că, odată cu "dispariţia" culturii Coslogeni şi răspândirea pe teritoriile acesteia a culturii Pre-Babadag sau Babadag I la Dunărea de Jos, dispar complet tradiţiile metalurgice locale, formate aici în decursul epocii bronzului târziu. Alta este situaţia în raioanele centrale ale Bulgariei de Nord. Implicate în procesul de geneză a culturilor comunităţilor cu ceramică cu decor ştanţat şi incizat, populaţia locală a păstrat integral aceste tradiţii, dezvoltându-le în decursul perioadelor timpurii ale epocii fierului. Mai mult, se poate confirma fără echivoc că focarul Vyrbica, care funcţiona în raioanele centrale ale Bulgariei de Nord, a fost focarul de bază şi unicul centru important de prelucrare a metalului, cunoscut pentru comunităţile cu ceramică cu decorul ştanţat şi incizat din epoca fierului timpuriu de la Dunărea de Jos şi de la nord de Balcani.

Astfel, aşa cum rezultă din analiza pieselor de metal, rolul factorului est-european în formarea şi dezvoltarea culturilor epocii bronzului târziu în zona carpato-danubiano-nord-pontică este evident. Dar tot la fel de evident este şi faptul că intensitatea influenţei lui a fost diferită pentru diferite regiuni culturale (harta 24). Mai devreme şi cu un mai mare randament s-au manifestat în zona nord-pontică, după cum e şi firesc, determinând formarea culturii Sabatinovka, a complexului ei metalurgic, constituind mai târziu baza formării culturii Belozerka şi a metalurgiei acesteia.

Mai puţin intensive, dar la fel de importante au fost influenţele est-europene, incluzând la această etapă şi tradiţiile, propriu-zise, ale culturii Sabatinovka, asupra formării culturilor Noua şi Coslogeni. Preluate cu unele modificări, împreună cu purtătorii culturii Noua, aceste tradiţii se difuzează pe toată silvostepa din zona carpato-nistreană şi pe teritoriul din sud-estul şi centrul Transilvaniei. Concomitent cu purtătorii culturii Coslogeni aceste tradiţii s-au răspândit şi în zona Dunării de Jos şi la nord de Balcani.

Tradiţiile est-europene, cu o capacitate de influenţă mult mai slabă şi cu un caracter periferic, au fost sesizate pe de o parte, în raioanele de centru din nordul Bulgariei, iar pe de altă parte în bazinul superior al râului Tisa şi la Dunărea de Mijloc. Ele se reflectă în preluarea de la culturile respective a tradiţiilor fie ale culturii Coslogeni - în primul caz, fie ale culturii Noua - în cel de-al doilea, sau a unor elemente din metalurgie (de exemplu, celturile, ca o categorie deosebită de unelte). Este semnificativ faptul că, reprezentând particularităţile complexelor metalice ale focarelor matalurgice de la Tisa Superioară şi Dunărea de Mijloc, cât şi a celui de la Dunărea de Jos (Vyrbica), această categorie de piese se răspândesc în perioada tracică timpurie, sub diferite modificări, pe întreg teritoriul Europei de Sud-Est şi Centrale.

Geneza culturilor comunităţilor epocii fierului timpuriu

Spre deosebire de perioada bronzului târziu, procesul genezei culturilor din epoca fierului timpuriu, răspândit pe un teritoriu vast din zona carpato-danubiană şi, într-o măsură mai mică, în zona nord-pontică, după cum s-a remarcat, a fost determinat, în fond, de factorul cultural de la Dunărea de Mijloc.

Acesta din urmă ţine de purtătorii timpurii ai complexelor metalice de tip Kurd cu epicentrul de formare în raioanele de sud-vest din zona Dunării de pe teritoriul Unga-

riei. Din păcate A.Mozsolics nu a determinat clar în lucrarea sa atribuirea culturală a acestor complexe sud-vestice din orizontul Kurd. Nouă, în lipsa de informaţii pentru tematica respectivă, atât referitoare la teritoriul Ungariei, cât şi la sudul Banatului iugoslav, ne este destul de greu să soluţionăm această problemă. De aceea, constatând, pe baza cartografierii, o localizare strictă a complexelor timpurii din orizontul Kurd, care se referă la teritoriile indicate, atragem încă o dată atenţia asupra amplasării lor periferice: pe de o parte, la periferia sud-estică a arealului monumentelor din faza timpurie a culturii mormintelor cu urne[80], iar pe de alta - la periferiile arealului culturii Belegiš I - Cruceni I din Banat[81]. O asemenea situaţie presupune de la sine, că apariţia complexelor orizontului Kurd reflectă, în esenţă, rezultatul transformărilor culturale din epoca bronzului târziu şi care a sfârşit prin constituirea factorului culturalo-genetic de la Dunărea de Mijloc. Retrospectiv, luând în consideraţie datarea complexelor de obiecte de metal, acest proces poate fi datat cu sec. XIII î.e.n., încheindu-se spre sfârşitul acestuia.

În conformitate cu piesele de metal, realizarea - în fapt extinderea tradiţiilor de la Dunărea de Mijloc - include două etape principale, având surse diferite, orientate spre regiunea Carpaţilor în două direcţii de bază.

Prima etapă este legată de purtătorii tradiţiilor perioadei timpurii a orizontului Kurd sau, în mod convenţional, de focarul metalurgic de la sud de lacul Balaton, care deja, în perioadele Br.D - începutul HaA1, răspândindu-se spre nord-est, în bazinul superior al râului Tisa, iar pe de altă parte, deplasându-se pe râul Mureş, încep să pătrundă în centrul Transilvaniei (harta 25).

Prioritară s-a dovedit a fi atât în timp, cât şi în intensitatea procesului, direcţia nord-estică. Ar fi posibil ca acest proces să includă două grupuri ce se deplasau succesiv şi care şi-au găsit oglindirea pe de o parte în tradiţiile orizontului Aranyos, iar pe de alta în complexele orizontului Kurd din raioanele nord-estice ale Ungariei. Însă, luând în consideraţie consecutivitatea în condiţiile unei reprezentări diferite în spaţiu (complexele de tip Aranyos sunt concentrate, mai ales pe malul drept al bazinului superior al râului Tisa, în timp ce complexele de tip Kurd sunt concentrate pe malul stâng al acestui râu), e posibil ca aceste grupe de complexe să reflecte două ramificaţii diferite ale aceluiaşi val de populaţie, care a pătruns aici de la Dunărea de Mijloc: prima, în relaţie preponderentă cu purtătorii culturii Piliny (Aranyos) şi cea de-a doua, cu purtătorii culturii Suciu de Sus. Indiferent ce s-ar fi întâmplat, este evident, conform pieselor de metal, că pătrunderea purtătorilor tradiţiilor din zona Dunării de Mijloc duce la transformarea culturală a acestei regiuni şi a celor învecinate. Acest proces, însoţit de o retragere parţială, amestec şi asimilare a diferitelor grupuri etnice venite şi cele locale, se termină, pe de o parte cu formarea culturii Kyjatice, iar pe de alta - cu formarea unui grup cultural intermediar Berkes şi, până la urmă, a orizonturilor timpurii ale culturii Gáva.

După cum reiese din analiza complexelor de piese de metal, cultura Kyjatice a acumulat în sine atât tradiţiile locale, caracteristice metalurgiei culturii Piliny, noile tradiţii din regiunea Dunării de Mijloc, cât şi tradiţiile culturii Suciu de Sus din perioada bronzului târziu din bazinul superior al râului Tisa. Aceste tradiţii, după părerea noastră, denotă principalele componente ale procesului genezei culturii Kyjatice şi originalitatea ei.

În ceea ce priveşte cultura Gáva, în baza analizei pieselor de metal, formarea orizontului ei iniţial sau a epicentrului ţine de două componente principale: cea locală, reprezentată de purtătorii culturii Suciu de Sus, care a precedat-o în bazinul superior al râului Tisa şi Someşului (cu veriga intermediară - grupul cultural Berkes) şi tradiţiile populaţiei sosite aici din zona Dunării de Mijloc. Acest lucru se evidenţiază mai ales din tipologia depozitelor din perioada timpurie a culturii Gáva, care îmbină atât piese de la Dunărea de Mijloc, cât şi piese ale căror forme şi procedee de turnat au fost preluate de la purtătorii culturii Suciu de Sus, inclusiv cele unifuncţionale. Totodată, în etapele finale ale acestei culturi, adică în perioada HaA1, acest complex constituit şi reînnoit, împreună cu purtătorii lui, se răspândeşte mai departe spre est, în bazinul superior al râului Nistru şi spre sud-est, în bazinul superior al râului Siret, demonstrând astfel lărgirea arealului culturii Gáva şi apariţia grupului de monumente de tip Holihrady şi Grăniceşti. Concomitent, purtătorii acestor tradiţii ale perioadelor timpurii ale culturii Gáva din bazinul superior al râului Tisa pătrund şi la sud, în Transilvania Centrală.

Dar, se pare că situaţia în Transilvania Centrală era întrucâtva mai specifică şi este legată direct atât de răspândirea aici a culturii Gáva, cât şi de problema originii culturii Chişinău-Corlăteni din regiunea din interfluviul Siret şi Nistru.

Amintim în legătură cu aceasta, că după G.I.Smirnova, pe baza materialelor din aşezări şi necropole, originea culturii Chişinău - Corlăteni este atribuită cu certitudine tradiţiilor culturale din zona Dunării de Mijloc şi, în special, culturii Belegiš[82]. Independent,

această concluzie a fost acceptată şi de A.László[83] în cercetările sale consacrate ceramicii tracice timpurii. O asemenea explicaţie este confirmată întru totul şi de analiza pieselor de metal. Însă, după G.I.Smirnova, calea de deplasare a purtătorilor tradiţiilor din zona Dunării de Mijloc trecea în jos pe Dunăre, înconjurând Carpaţii sudici, de unde acestea au şi pătruns în interfluviul Siret şi Nistru[84]. Reflectând asupra acestei probleme, A.László, în ultima sa lucrare, admite pe deplin o astfel de interpretare, însă cu multe rezerve, explicate de cercetarea insuficientă a monumentelor cu ceramică canelată atât din Oltenia, cât şi din Muntenia[85], în timp ce, această concluzie nu este deloc confirmată de rezultatele analizei pieselor de metal. Conform celor relatate mai sus, piesele de metal, tipuri din zona Dunării de Mijloc, cu unele excepţii, nu se întâlnesc nici în Oltenia, nici în Muntenia. Aceasta se referă atât la tipurile de piese examinate (hărţile 20,21), cât şi la cele neindicate în lucrarea de faţă.

Urmărind localizarea pieselor de metal, se poate afirma, fără nici o îndoială, că geneza culturii Chişinău - Corlăteni ţine de cea de-a doua direcţie estică, de răspândire a purtătorilor tradiţiilor din zona Dunării Mijlocii. Acest drum pornea din zona Banatului dunărean, în sus, pe Mureş, în centrul Transilvaniei şi, mai departe pe râul Olt şi peste trecătoarea Breţcu spre zona interfluviului Siret şi Nistru.

Pe parcursul acestor deplasări, o parte din purtătorii tradiţiilor de la Dunărea de Mijloc s-a stabilit în centrul Transilvaniei unde, contopindu-se cu purtătorii tradiţiilor timpurii ale culturii Gáva, au determinat hallstattizarea acestei regiuni şi formarea definitivă a culturii Gáva. Prezenţa celor două componente, relativ diferenţiate, în formarea culturii Gáva în această regiune este confirmată prin faptul că, în timp ce depozitele din perioada HaA1, atrase spre zonele de nord ale acestei regiuni (bazinul superior al râurilor Someş şi Mureş), conţin, în afară de tipuri din zona Dunării Mijlocii, şi multe tipuri ungureşti, moştenite de la purtătorii etapei timpurii a culturii Gáva, în depozitele aceleiaşi perioade din sud-estul şi centrul Transilvaniei tipurile ungureşti, preluate de la epoca precedentă, lipsesc sau se întâlnesc în cazuri aparte.

O parte, însă, din populaţia de la Dunărea de Mijloc, tranzitând Transilvania şi Carpaţii de Est, se stabileşte pe întreg teritoriul de silvostepă din interfluviul Siret şi Nistru. Aici, suprapunându-se parţial culturii Noua, noii-veniţi au determinat formarea unei culturi, relativ originale, de tip Chişinău-Corlăteni, învecinându-se la vest şi nord-vest cu purtătorii culturii Gáva, relativ înrudită, iar la sud-est, cu cultura Belozerka, formată concomitent.

Pe baza pieselor de metal, pătrunderea purtătorilor tradiţiilor de la Dunărea de Mijloc în interfluviul Siret-Nistru este documentată printr-o serie de piese, nu prea numeroase, dar destul de reprezentative din zona Dunării de Mijloc, depistate şi ca descoperiri întâmplătoare, cât şi în cadrul depozitelor locale. Atrag atenţia şi următoarele observaţii: tipurile de la Dunărea de Mijloc predomină numeric în raioanele de sud ale arealului culturii Chişinău-Corlăteni şi sunt prezente mult mai rar în raioanele de nord. Acest fapt, credem noi, reflectă, mai degrabă, direcţia desfăşurării procesului culturalo-genetic; în al doilea rând, primele tipuri în exclusivitate din zona Dunării de Mijloc, apar aici în depozite care conţin preponderent piese tradiţionale pentru cultura locală Noua (Mândreşti, Gioseni, Tătărani, Tomeşti ş.a.), identificate nemijlocit în aşezările culturii Noua (piesele din aşezarea Garbovăţ ş.a.) sau, din contră, în aşezările culturii Hallstattului tracic (Ilişeni). Împreună, reflectă indiscutabil procesul corelaţiilor directe dintre populaţia venită şi cea locală - populaţia culturii Noua. Practic, toate depozitele menţionate mai sus, şi altele, cunoscute în arealul culturii Chişinău-Corlăteni ce conţin piese timpurii din zona Dunării Mijlocii, sunt datate cu perioada HaA1. Toate acestea ne permit să constatăm că procesul transformărilor culturale ale acestei regiuni şi constituirea culturii Chişinău-Corlăteni corespund complet perioadei HaA1 sau sec. XII î.e.n.

Pătrunderea în masă a purtătorilor tradiţiilor din zona Dunării de Mijloc în sud-estul şi centrul Transilvaniei şi în regiunea pruto-nistreană a dus, fără îndoială, atât la asimilarea purtătorilor culturii Noua, care au populat anterior aceste teritorii, cât şi la retragerea parţială a acestora pe alte teritorii. Retragerea unei părţi din populaţia locală, la Dunărea de Jos şi în principal în zona nord-pontică, este dovedită pentru cultura Noua de depozite târzii ce conţin piese, relativ rare, de tipuri vest-europene. Se pare că acest lucru, adică prezenţa în depozit a sortimentului tradiţional al unor piese din zona Dunării de Jos, confirmă în sine că posesorii acestor depozite au fost în contact şi au fost influenţaţi de purtătorii tradiţiilor de la Dunărea de Jos sau a celor tracice timpurii. Din acest motiv, noi considerăm că depozite precum cel de la Drajna de Jos în Muntenia, şi mai ales, depozitele din nordul Mării Negre (Antonovka, Nikopol, Novo-Trojany, Rajgorodka ş.a.), nu reflectă un proces de schimb comer-

cial, ci, mai degrabă, procesul retragerii unei părţi a populaţiei culturii Noua pe alte teritorii împreună cu bogăţiile acumulate anterior.

Semnificativ este faptul că, acest proces al transformărilor culturale în Transilvania Centrală şi de Sud-Est şi în spaţiul carpato-nistrean duce la respingerea totală a tradiţiilor metalurgice ale culturii Noua pe întreg arealul acesteia. Însă, dacă în arealul culturii Gáva, adică în centrul şi sud-estul Transilvaniei şi în bazinul superior al Nistrului, acest proces, după o modificare a sortimentului de piese turnate hallstattiene timpurii, capătă o nouă şi continuă dezvoltare, în arealul culturii Chişinău-Corlăteni, acesta, practic, se întrerupe. Deprinderile în domeniul metalurgic se păstrează şi acest lucru este dovedit prin prezenţa tiparelor de turnat în cadrul aşezărilor acestei culturi (Costeşti VII, Valea Lupului ş.a.). Dar metalurgia nu mai avea amploarea predecesorilor acestei culturi sau a celei din focarele metalurgice ale culturii Gáva, iar drept dovadă avem numărul mic de depozite în arealul culturii Chişinău-Corlăteni. Această situaţie putea fi cauzată de o singură împrejurare şi anume, odată cu stabilirea purtătorilor culturii Gáva în bazinul superior al râului Siret (grupul Grăniceşti), ultimii au blocat definitiv calea vecinilor de la est, spre sursele de materie primă din bazinul superior al râurilor Moldova, Bistriţa sau al râului Olt. Acest lucru, credem, a influenţat asupra stării metalurgiei nu numai a culturii Chişinău-Corlăteni, ci şi a vecinilor din est - cultura Belozerka. Ori, după cum s-a menţionat, odată cu trecerea la epoca fierului timpuriu, relaţiile între populaţia din zona nord-pontică şi comunităţile culturale trace timpurii se întrerup, iar producerea pieselor de metal scade brusc.

Astfel se prezintă, conform pieselor de metal, procesul transformărilor culturale sau "hallstattizarea" regiunilor carpato-nistrene. Reamintim că, conform datării acceptate pentru depozitele de bronzuri, constituirea atât a culturii Gáva, cât şi a culturii Chişinău-Corlăteni, corespunde, în special, perioadei HaA1, în limitele căreia acest proces se încheie.

În perioada HaA2, cultura Gáva, din motive necunoscute, trece printr-o perioadă de criză. Acest fapt poate fi observat în micşorarea numărului de piese de metal şi prin reducerea bruscă a depozitelor de bronzuri, lucru bine cunoscut specialiştilor. Este semnificativ că secerile şi celturile de la Dunărea de Mijloc (respectiv de tip Pecs şi Peterd), caracteristice pentru metalurgia din perioada timpurie a culturii Gáva, nu se răspândesc în continuare şi începând cu perioada HaB1, practic, dispar din uz. Dar în perioada HaA2, în complexele metalurgice ale culturii Gáva se evidenţiază un impuls cultural nou, care la fel ţine de influenţele din zona Dunării de Mijloc.

Acest impuls se atribuie purtătorilor complexelor de tip Gyermely (după A.Mozsolicz), care, moştenind şi modificând tradiţiile complexelor de tip Kurd, au creat un sortiment propriu de piese, specifice prin forma lor. Caracteristic este, însă, faptul că epicentrul purtătorilor acestui complex este strămutat, evident, puţin mai la nord de epicentrul purtătorilor tradiţiilor Kurd şi revine regiunilor nord-vestice ale Ungariei, inclusiv, după toate probabilităţile, şi regiunilor de sud ale Slovaciei. Sub aspect cultural epicentrul acestor complexe corespunde monumentelor de la vest de Dunăre ale culturii mormintelor cu urne[86], iar formarea acestui complex corespunde perioadei HaA1.

După cum indică piesele de metal, purtătorii acestui complex, la sfârşitul perioadei HaA1, şi în special, în decursul perioadelor HaA2, pătrund, pe aceeaşi cale ca şi predecesorii lor (harta 26,I), răspândindu-se pe întreg arealul culturilor Kyjatice şi Gáva, existente deja. Mai mult decât atât, în conformitate cu unele descoperiri întâmplătoare şi depozitul de la Văratic din Moldova, unii purtători ai acestor tradiţii au pătruns şi în interiorul culturii Chişinău-Corlăteni.

Este important de reţinut, că pătrunderea şi răspândirea purtătorilor noilor tradiţii nu au dus la destabilizarea culturală. Determinând în parte particularităţile dezvoltării comunităţilor locale, ele au "consolidat", dacă se poate spune aşa, definitiv procesul de hallstattizare a acestora. Ca rezultat al eliminării multor tipuri de piese din zona Dunării de Mijloc (amintite mai sus), au introdus în metalurgia culturilor Kyjatice şi Gáva noi tipuri de piese aduse din afară. Spre deosebire de tipurile anterioare din zona Dunării de Mijloc, noile piese, ca şi tipurile ungureşti moştenite, cunosc o dezvoltare continuă în diferite variante până în perioada HaA3, reprezentând, totodată, o particularitate a complexelor din etapele târzii ale culturilor vizate.

Astfel, pe baza analizei pieselor de metal, procesul de hallstattizare sau de constituire a culturilor carpato-nistrene este legat nemijlocit de tradiţiile culturale de la Dunărea de Mijloc. Veriga iniţială sau începutul acestui proces îl reprezintă purtătorii tradiţiilor culturale, localizate, fără îndoială, în raioanele sud-vestice ale Ungariei şi, mai departe, în Banatul dunărean. Este vorba sau de

comunităţile culturii mormintelor cu urne sau cele ale culturii Belegiš I - II - Cruceni I. Răspândirea şi influenţa purtătorilor acestor tradiţii se desfăşura în două direcţii: prima spre nord-est - bazinul superior al râului Tisa, determinând formarea culturii Kyjatice şi a epicentrului orizontului timpuriu al culturii Gáva, difuzându-se de aici până la Nistrul Superior şi cursul superior al Siretului, şi mai departe, în centrul Transilvaniei. Cea de-a doua direcţie, estică, a deplasării acestei populaţii a determinat formarea culturii Chişinău-Corlăteni, iar în centrul şi sud-estul Transilvaniei, intrând în contact cu purtătorii noilor tradiţii, veniţi din zona Tisei Superioare, au condiţionat stabilirea întregului areal al culturii Gáva şi în această regiune.

A doua etapă a acestui proces, care a cristalizat sau finisat procesul de hallstattizare a comunităţilor tracice timpurii din regiunea dată, este legată de purtătorii est-dunăreni ai culturii mormintelor cu urne din Ungaria. Răspândirea acestora a contribuit doar parţial la apariţia unor particularităţi ale etapelor târzii de dezvoltare ale culturilor formate deja. Suntem de părere că originea acelor particularităţi ale ceramicii şi ale altor categorii de obiecte, prin care se disting complexele de tipurile Samotor II, Mahala IV şi Mediaş, trebuie căutată în monumentele de la vest de Dunăre de pe teritoriul Ungariei.

Acestea sunt, în linii mari, principalele aspecte ale procesului culturalo-genetic perioadelor bronzului târziu şi fierului timpuriu din zona carpato-danubiano-pontică, care au reieşit din analiza pieselor de metal. În prezenta lucrare nu am făcut referinţe la acele tipuri de piese de metal, care ar fi explicat originea grupului cultural cu monumente de tip Cozia-Saharna, care pătrund în arealul culturii Chişinău-Corlăteni şi sunt atribuite blocului de culturi cu ceramica ştanţată din nordul Balcanilor sau de la sud de Dunăre. Dar se poate menţiona, preventiv însă, că în conformitate cu piesele de metal, originea acestor grupuri culturale este evidenţiată în monumentele din regiunile centrale ale Bulgariei de Nord, în cadrul purtătorilor tradiţiilor focarului metalurgic Vyrbica. Acest lucru este reprezentat de un număr redus de piese, însă destul de expresive, descoperite în arealul grupului Cozia, mai rar în arealul grupului Saharna şi care, fără îndoială, conform unor particularităţi, se încadrează în tradiţiile focarului Vyrbica, chiar dacă au şi unele elemente specifice tradiţiilor transilvănene. Drept exemplu pot servi celturile cu o singură tortiţă, decorate cu nervuri verticale, paralele, amplasate în unu sau două nivele[87]. Executarea faţetelor acestor celturi este identică cu cele de tradiţie Vyrbica. Însă, spre deosebire de ultimele, acestea au tortiţă, fapt ce indică influenţa tradiţiilor transilvănene, unde îmbinările reciproce ale acestor elemente sunt, de asemenea, puţine la număr. Urmărind răspândirea acestora şi a altor tipuri de piese, putem constata, că strămutarea purtătorilor ceramicii ştanţate a avut loc nu înconjurând extremitatea sud-estică a Carpaţilor, ci traversând regiunea de sud-est a Transilvaniei, fapt reflectat pe harta întocmită (harta 26, II.)

În încheiere, este imposibil să nu atragem atenţia asupra faptului că această lucrare are un caracter preliminar. Ea este bazată, preponderent, pe analiza doar a două categorii de piese: celturi şi seceri, şi acestea incomplete. Credem că o analiză minuţioasă atât a acestora, cât şi a altor categorii funcţionale, va permite completarea şi concretizarea concluziilor menţionate mai sus.

Este important că, în pofida ideilor tradiţionale, piesele de metal (metalul în general) sunt foarte sensibile la procesele culturalo-genetice şi, respectiv, folosind metode adecvate de analiză putem facilita rezolvarea problemei originii, a particularităţilor dezvoltării şi moştenirii multor comunităţi etno-culturale din trecut.

În fine, cercetarea pieselor de metal din epocile eneoliticului, bronzului şi fierului timpuriu din zona carpato-danubiano-nord-pontică scoate în evidenţă o concluzie de bază: după autor, dezvoltarea metalurgiei, cu toate componentele ei, constituie principalul factor care a determinat şi stimulat procesul de geneză a culturilor comunităţilor străvechi. Ori, conform analizei, prezenţa surselor de metal, introducerea noilor tehnologii şi folosirea de noi unelte, arme sau piese de prestigiu, acumularea şi distribuirea acestora constituie, de regulă, factorul dominant care determină direcţiile de deplasare a comunităţilor străvechi, relaţiile reciproce dintre anumite comunităţi înrudite sau diferite din punct de vedere etnocultural, nivelul de dezvoltare social - economic a promotorilor acestui proces. Aceste împrejurări, indiscutabil, explică sensibilitatea deosebită a pieselor de metal în raport cu procesele culturalo-genetice. Iar concluzia presupune revizuirea anumitor opinii despre "statutul" pieselor de metal în analizele arheologice.

Note

1. Luând în considerare bibliografia voluminoasă folosită, principalele lucrări pentru problema vizată vor fi menționate pe parcursul expunerii materialelor.
2. G.I.Smirnova, *Complexele de tip Gáva-Holihrady - o comunitate cultural-istorică*, SCIVA, 25,3,1974, 368.
3. A.M.Tallgren, *La pontide Préscythique après l'introduction des metaux*, ESA, II, 1927.
4. K.Zurowski, *Zabytki brazowe z madszey epoki brazu i wczesnego okresu zelleza z dorzecza gornego Dniestru*, PrzegladArch,VIII,1,1949, 155-247.
5. A.I.Terenožkin, *Predskifskij period na Dneprovskom Pravoberežie*, Kiev,1961.
6. K.Bernakovic, *Hromadne naležy z doby bronzovej z uzemia na pravom brehu hornej Tisý (Zakarpatska oblast USSR)*, Studijne zvesti AUSAV, 4, Nitra, 1961.
7. E.N.Černych, *Drevnjaja metalloobrabotka na Iugo-Zapade SSSR*, Moskva, 1976.
8. V.S.Bočkarev, A.M.Leškov, în: Drevnie Kultury Povolžija i Priuralija, Trudy Kuibyševskogo Gos. Universiteta, t.221, Kuibyšev, 1978, 23-26; idem, *Jung- und spätbronzezeitliche Gussformen im nördlichen Schwarzmeergebiet*, PBF XIX,1,1980; A.Leškov, *Jung-und spätbronzezeitliche Depotfunde im nördlichen Schwarzmeergebiet*, I, PBF, XX, 5, 1981.
9. V.A.Dergacev, *Bronzovye predmety XIII-VIII vv. do n.e. iz Dnestrovsko-Prutskogo meždurečia*, Kišinev, 1975; idem, AIM (1977-1978), 1982, 129 şi urm.
10. E.N.Černych, *Gornoe delo i metallurgija v drevnejšej Bolgarii*, Sofija,1978.
11. M.Petrescu-Dîmbovița, *Depozitele de bronzuri din România*, Bucureşti, 1977; idem, *Die Sicheln in Rumänien mit Corpus der jung- und spätbronzezeitlichen Horte Rumäniens*, PBF, XVIII,1, 1978.
12. *Bronzefunde aus Rumänien*, Prähistorische Archäologie in Südosteuropa, B. 10, Berlin, 1995.
13. A. Mozsolics, *Bronzefunde des Karpatenbeckens*, Budapest, 1967; idem, *Bronze - und Goldfunde des Karpatenbeckens*, Budapest, 1973; idem, *Bronzefunde aus Ungarn*, Budapest, 1985.
14. T.Kemenczei, în: A.Herman Otto muzeum Evkönyve, V, Miskolc, 1965, 105 şi urm.; idem, *Die Spätbronzezeit Nordostungarns*, Budapest, 1984.
15. M.Novotna, *Die Bronzefunde in der Slowakei*, Archaeologica Slovaca, Fontes IX, Bratislava, 1970; idem, *Die Äxte und Beile in der Slowakei*, PBF, IX, 3,1970.
16. Aici şi în continuare se subînțeleg doar primele două etape amintite la începutul studiului.
17. Arheologija Ukrainskoj SSR, T.1, Kiev, 1985, 473 şi urm., hărțile 11,12; S.S.Berezanskaja, V.V.Otroščenko, N.N.Čeredničenko, I.N.Šarafutdinova, *Kultury epochi bronzy na territorii Ukrainy*, Kiev, 1986, 83 şi urm., fig.24, 34.
18. V.A.Dergacev, *Moldavija i sosednie territorii v epochu bronzy*, Kišinev,1986, 155 şi urm., fig.41, 49; O.Levițki, *Cultura Hallstattului canelat la răsărit de Carpați*, Bibliotheca Thracologica, VII, 1994, 178, fig.1, 2; A.László, *Începuturile epocii fierului la est de Carpați*, Bibliotheca Thracologica, VI,1994, harta 2.
19. A.Florescu, *Contribuții la cunoaşterea culturii Noua*, ArhMold, II-III, 1964, 143 şi urm., fig.26; idem, *Repertoriul culturii Noua-Coslogeni din România*, CCDJ, IX, 1991, fig.210; T.Soroceanu, în: AMN, X, 1978, 493, pl.XI; I.Andrițoiu, *Civilizația tracilor din sud-vestul Transilvaniei în epoca bronzului*, Bibliotheca Thracologica, II, 1992, 61 şi urm., pl.51.
20. S.Morintz, *Contribuții arheologice la istoria tracilor timpurii*, Bucureşti, 1978, 15 şi urm., fig.11; B.Hänsel, *Beiträge zur regionalen und chronologischen Gliederung der älteren Hallstattzeit an der unteren Donau*, Bonn, 1976, 52 şi urm., Kart.2.
21. G.I. Smirnova, *Complexele...*, 359 şi urm., fig.1; T.Bader, *Epoca bronzului în nord-vestul Transilvaniei*, Bucureşti, 1978, 62 şi urm., pl.XCV; M.Gumă, *Civilizația primei epoci a fierului în sud-vestul României*, Bibliotheca Thracologica, IV, 1993, 143 şi urm., fig.4, 7; N.Tasić, *Jugoslovensko Podunavje od indoevropske seobe do prodora skita*, Novi Sad-Beograd, 1983, 77 şi urm.; idem în Balcanica XV, 1984, 34 şi urm.; E. Patek, *Die Urnenfelderkultur in Transdanubien*, Budapest,1968, Kart 1-3; T.Kemenczei, *Die Spätbronzezeit Nordostungarns*, Budapest, 1984,12 şi urm.. Abb.1,2; A.László, *Începuturile epocii bronzului...*, harta 3; V.Furmanek, *Radzovce osada l'udu popolnicovych poli*, 1990, 15 şi urm., fig.3, 4.
22. V.S.Bočkarev/A.M.Leškov, în: Drevnie kultury..., 23şi urm.; Bočkarev/A.M.Leškov, PBF, XIX, I, 1980, 51 şi urm.; A.M.Leškov, PBF, XX, 5, 1981, 33 şi urm.; E.N.Černych, *Drevnjaja metalloobrabotka...*, 83 şi urm.
23. Vezi nota 22.
24. Ca excepție, numai celturile de tip Krasnyj Majak cu urechiuşă frontală (fig.1-V,1-3) nu s-au examinat. Ele, de asemenea, țin de tradițiile Seima-Turbino şi sunt caracteristice pentru sfârşitul perioadei Br.D şi prioritar perioadele HaA1-HaB1, corelând teritorial cu arealul culturii Belozerka-timpurie.

25. Vezi: *Metallogenija Ukrainy i Moldavii,* Kiev, 1974.
26. E.N.Černych, KSIA, 123, 1970, 24 şi urm.
27. E.N.Černych, *Gornoe delo...*
28. D.Rădulescu, R.Dimitrescu, *Mineralogia topografică a României,* Academia R.S.R.,1966, 119 şi urm.; P.Dănilă, M.Dănilă, *Cuprul,* Bucureşti, 1982,106 şi urm.
29. A.M.Leškov, în.: *Drevnosti Vostočnogo Kryma,* Kiev, 1970, 55 şi urm.; I.N. Šarafutdinova, *Stepnoe Podneprovie v epochu pozdnei bronzy,* Kiev, 1982, 150 şi urm.; idem, în Arheologija Ukrainskoj SSR, T.1, 472-473, 489 şi urm., 519 şi urm.; S.S.Berezanskaja, V.V.Otroščenko, N.N.Čeredničenko, I.N.Šarafutdinova, *Kultury...,*113 şi urm., 150 şi urm.; Dergacev, *Moldavija i sosednie...,*185 şi urm.
30. S.S.Berezanskaja, V.V.Otroščenko, N.N.Čeredničenko, I.N.Šarafutdinova, *Kultury...,* 64 şi urm.
31.V.P.Vančugov, *Belozerskie pamjatniki v Severo-Zapadnom Pričernomorie,* Kiev, 1990, 123 şi urm.
32. I.T. *Černjakov, Severo-Zapadnoe Pričernomorie vo vtoroj polovine II tys. do n.e.,* Kiev, 1985, 145 şi urm.
33. V.S.Bočkarev/A.M.Leškov, PBF, XIX, I, 1980, 57 şi urm.; A.M.Leškov, PBF, XX, 5, 1981, 40 şi urm.
34. S.S.Berezanskaja, V.V.Otroščenko, N.N.Čeredničenko, I.N.Šarafutdinova, *Kultury...,* 64 şi urm.
35. În zona cercetată sunt cunoscute şi seceri cu două găuri pe mâner (fig.2.IV, 1-2), care reprezintă o variantă aparte a secerilor de tip Heleşteni, examinate în continuare.
36. Černych, *Gornoe delo...,* 204 şi urm.
37. V.S.Bočkarev/A.M.Leškov, PBF, XIX, I, 1980, Taf.4,39a.
38. I.Panajotov, în: Actes du IIe Congres International de Thracologie I, (1976), Bucureşti, 1980, 105-111.
39. M. Petrescu-Dîmboviţa, *Depozitele...,* 78 şi urm.; idem, PBF, XVIII,1, 1978.
40. Complexele metalice din Bulgaria (Pobit Kamyk, Gorsko-Kosovo,Vyrbica I ş.a.) se deosebesc prin caracterul lor mixt, fiind compuse din piese cu datări diferite. Această circumstanţă complică delimitarea lor cronologică.
41. B.Hänsel, *Beiträge... der älteren Hallstattzeit,* 118 şi urm., harta 4; 5.
42. S.Morintz, *Contribuţii arheologice...,* 85 şi urm.
43. I.T.Černjakov, *Severo-Zapadnoe Pričernomorie...,* 145 şi urm.
44. S.S.Berezanskaja, V.V.Otroščenko, N.N.Čeredničenko, I.N.Šarafutdinova, *Kultury...,* 113 şi urm.
45. În baza acestor variaţii, M.Petrescu-Dîmboviţa (PBF, XVIII,1, 73 şi urm., pl. 1. 100-107; pl. 1744-2074) a divizat o serie de tipuri şi variante, care, însă, poartă un caracter formal. În acest sens, mai sensibilă se prezintă divizarea propusă de E.N. Černych (*Gornoe delo...,* 207).
46. M. Petrescu-Dîmboviţa, PBF, XVIII, I, 73 şi urm.; I.Motzoi-Chicideanu, D.Lichiardopol, în: *Bronzefunde aus Rumänien,* 216 şi urm., fig. 3.
47. A.Vulpe, PBF, IX, 2, 1970.
48. În lucrarea de faţă n-au fost luate în consideraţie decât celturile cu faţete trapezoidale cu sau fără orificii (fig.5.III,11).
49. M.Petrescu-Dîmboviţa, PBF, XVIII, I, 97 şi urm.; idem, *Depozitele...,* 51 şi urm.
50. V.S.Bočkarev/ A.M.Leškov, în: *Drevnie kultury...,* 24.
51. M.Petrescu-Dîmboviţa, PBF, XVIII, I, 97 şi urm.; idem, *Depozitele...,* 51 şi urm.
52. *Ibidem,* respectiv:137 şi urm. şi 121 şi urm.
53. M.Rusu, Sargeţia, IV, 1966, 23 şi urm.
54. A. M. Leškov, în: *Pamjatniki epochi bronzy iuga evropejskoj časti SSSR,* Kiev, 1967, 160, fig. 9.16.
55. K.Kibbert, PBF, IX,13, 1984, 122, pl.43, 555-560.
56. V.S.Bočkarev/A.M.Leškov, PBF, XIX, I, pl.4, 39 a.
57. M.Rusu, Sargeţia, IV, 33, nota 7.
58. A.Florescu, *Contribuţii...,* 179; V.Dergacev, *Moldavija i sosednie...,* 170 şi urm.; V.I.Kavruk, *Kultura Noua. Opyt etnogenetičeskoj rekonstrukcii,* Avtoref. diss. ...kand. ist. nauk., Moskva, 1988, 8 şi urm.
59. M. Petrescu-Dîmboviţa, PBF, XVIII,1, 8 şi urm.
60. *Ibidem,* 48 şi urm.
61. V.S.Bočkarev/A.M.Leškov, PBF, XIX, 1, pl.19, tab.3.
62. M. Petrescu-Dîmboviţa, PBF, XVIII, 1, 57 şi urm.
63. J.Rihovsky, PBF, XVIII, 3, 1989, 94 şi urm.
64. R.Vasić, PBF, XVIII, 5,1994, 42 şi urm.
65. A.Mozsolics, *Bronze-und Goldfunde...,* 102 şi urm.; T.Kemenczei, *Die Spätbronzezeit...,* 9 şi urm., 28 şi urm.
66. Cu certitudine pot fi delimitate varianta Bukkaranyos (fig.7.I,1), varianta Komjatna (fig.7.I,6) etc.
67. A.Mozsolics, *Bronze-und Goldfunde...;* idem, *Bronzefunde aus Ungarn...*
68. M. Petrescu-Dîmbovita. PBF, XVIII, 1; idem, *Depozitele de bronzuri...*
69. M.Novotna, *Die Bronzefunde...*
70. K.Bernakovic, *Hromadne naležy...;* K.Zurowski, *Zabytki brazowe...*
71. A.Mozsolics, *Bronzefunde des Karpatenbeckens,* 66 şi urm.
72. M.Petrescu-Dîmboviţa, PBF, XVIII, 1, 13 şi urm.
73. A.Mozsolics, *Bronzefunde aus Ungarn...*
74. M.Petrescu-Dîmboviţa, PBF, XVIII, 1, 113 şi urm.; idem, *Depozitele de bronzuri...,* 80 şi urm., pl. 102 şi urm.
75. Reamintim, cu regret, că autorul n-a avut acces, în măsura necesară, la literatura şi materialele jugoslave.

76. A.Mozsolics, *Bronzefunde aus Ungarn...*, 36 şi urm.; 79, pl. 278.
77. M.Petrescu-Dîmboviţa, PBF, XVIII, 1, 26 şi urm.
78. În cazul de faţă nu s-au luat în consideraţie secerile specifice de tip Terramara.
79. E.N.Černych, *Gornoe delo...*, 251 şi urm.., fig.107.
80. E.Patek, *Die Urnenfelder Kultur...*, 25 şi urm.
81. N.Tasić, Balcanica, XV, 1984, 33 şi urm.
82. G.I. Smirnova, Thraco-Dacica, XIV,1-2,1993, 93 şi urm.
83. A.Lázsló, *Începuturile epocii fierului...*, 125 şi urm.
84. G.I. Smirnova, Thraco-Dacica, XIV,1-2, 1993, 92 şi urm. fig.1.
85. A.Lázsló, *Începuturile epocii fierului...*, 127, 158.
86. E.Patek, *Die Urnenfelder Kultur...*, 25 şi urm.
87. Vezi: M.Petrescu-Dîmboviţa, ArhMold, II-III, 1964, 259 şi urm., fig.6. 3, 6.

THE ROLE OF METAL WARES IN THE GENESIS OF EARLY HALLSTATT CULTURES IN THE CARPATHIAN-DANUBIAN-NORTH-PONTIC REGION

Summary

The transition from the Bronze Age to the Early Iron Age in the Carpathian-Danubian-North-Pontic zone was marked by epochal changes, which were accompanied on one hand by the disappearance of practically all the traditional Late Bronze Age cultures and on the other hand by the overall dissemination of the communities, that were carriers of the fluted and incrusted ceramic cultures of the so-called Early Thracian Hallstatt.

The global character of these changes, the brevity of this process, limited to one or two centuries (Br.D-HaA1 periods), the certain fragmented character and the lack of archaeological sources make it considerably more difficult to determine the sources and mechanisms of these changes.

However, it should be noted that the solution of this extremely complicated and important problem is usually based on materials coming from settlements and burials, which are considered to be more informative from the ethnographic point of view than the metal wares, represented mostly by accidentally discovered deposits or single finds.

This option, that is wide-spread among the experts (see note 2) proceeds from the *a priori* accepted thesis, according in which, due in the scarcity of raw material sources serial (mass) production, their prestige, developed trade and cultural relation etc. the metal wares and especially prehistoric copper and bronze pieces present a relatively *sub* - or to be precise *supercultural* phenomenon that developed in conformity with its own law in contrast to other materials and accordingly to the archaeological cultures themselves.

At the same time, the statement about the supposed *"supercultural"* status of metal wares has never been seriously substantiated. Moreover it contradicts the elementary logic. As the metal makes up an integral part of a cultural phenomena, the metal cannot be submitted to the laws and trends of the phenomena, that engendered it.

The above mentioned circumstances urged the author to make a simple working experiment. It consists in considering each of the singled-out types of metal wares as an independent cultural phenomenon and following the main culture research principles in trying to determine the place and source of the origin, its possible successive qualitative spatial and temporal changes.

The solution of these tasks, based on the materials of the Late Bronze Age - Early Iron Age from the Carpathian-Danubian-North-Pontic region is ensured by:

1. colossal volume, statistically represented by thousand of pieces of the clearly expressed types of articles known for the whole investigated region and rather fully published in a series of generalized works;

2. the fact by the present time the borders for the areas of all the archaeological cultures, existed during the investigated period in the investigated region have been rather surely determined and it allows us to identify the culture of the studied object if there is a certain territorial complicance with the singled-out type;

3. the fact that by the present time the chronological division of the metal complexes into periods within the whole territory from the Ukraine to Hungary and Slovakia has been on the whole clearly worked out. I would like to underline that it allows us, even without the independent elaboration of the internal chronology, to easily determine its temporal changes and, in combination with the cartography, its spatial ones as well.

4. the solution of two last tasks and correlation of their results means to determine the cultural sources of the investigated type - phenomenon and to reveal its spatial and temporal changes. Provided that,there is the subordination of the metal wares types to the cultural phenomenon, that engendered it, it means in fact to determine of the phenomenon origin, development and qualitative change i.e. in our case archaeological culture.

What concerns the proper working procedure for achieving the planned tasks so simply speaking, it comes to the multiplication methods, when a series of static pictures, successively placed against a certain background, are demonstrated with the help of a projector, that creates an effect of a spatial and temporal development of an event or a subject. In our case the "protagonist" of the subject is a cultural phenomenon, represented by a complex of one-type objects. If we mark on the map the static condition of this phenomenon for various cultural and chronological horizonts against the background of the archaeological cultures areas and if owing to the existing division of the bronze deposits complexes into periods we know their temporal direction and examine these maps according to their temporal sequence, we shall easily reveal the general trend of the phenomenon qualitative change in time as well as in regard of cultural areas.

In this are only two functional categories: celts and sickles are chosen for the experiment. It can be explained by the fact, that they make up the most numerous groups of artefacts and they are typical for virtually all the cultures from the Late Bronze Age up to the Early Iron Age. Secondly, the celts and sickles are fully represented in the deposits, the existing divisions into periods allowing it to take into account their temporal context.

The research results

The analysis of the above mentioned categories of artefacts (Fig. 1-9), their spatial and temporal manifestation and the correlation with the areas of the concrete archaeological cultures (maps 4-23), allow to draw the following main conclusions.

Methodical aspect

Metal - each of its typological seriations is culturally determined and strictly corresponds to a certain specific archaeological culture.

As the typological seriations - types of metal wares make up an integral part of an archaeological culture, they more or less completely reflect all the main aspects of their origin and spatial and temporal development of the culture itself, to which they belong. Simply speaking, the dissemination of metal, metal wares types, is virtually nothing else but the dissemination of these wares carriers.

As it is revealed, the metal in its initial forms or in form of typological variations can often change its cultural relationship, reflecting the reformation and transformation process of the existing communities and the emergence of qualitatively new cultural ones.

The above mentioned circumstances are of principal importance, because in contrast to the established point of views they allow the metal-wares to be characterized as perhaps one of the most perspective categories of sources for elucidating the problems related to the particularity of the cultural development and of the cultural genetic processes in particular.

The attention is drawn to the fact, that during the processes of the population settling and migration, the types of metal wares can change not only their cultural relationship, but also their initial raw material base (bases). Together with it the latter one can be localized inside the culture area or on its outskirts or within the area of another culture. And it must be especially taken into consideration when you carry on the palaeometal investigations and want to interpret them.

The conclusion about the strict conformity of the metal wares type to the cultural areas suggests the idea that the major deposits of finished articles represented the accumulated riches which had not to be taken outside the area limits. That is why in the author's opinion, with rare exception, the mass dissemination of the so-called "import deposits" in other cultural areas can most probably point out to the already started migration process or to the external situations, which caused the forced migration of these riches holders from their own territory. But this thesis calls for an extra verification.

About the cultural Genesis of the Late Bronze-Age and Early Iron Age

If you follow the analysis of metal wares, it is revealed that the formation and development of the metal complexes and of the culture carriers from these complexes within the Late Bronze Age (Br.D-HaA1) on one hand and

those of the Early Iron Age (HaA1-HaB) on the other hand on the whole territory of the above zone were predestined by two main qualitatively different cultural and historical factors, which were successively realized in space and time.

For the Late Bronze Age, the determining factor for the metal working development as well as for the proper process of the cultural genesis, that conditioned totally or partially the specific characteristics for the majority of the cultures up to the Tissa, Middle Danube and Northern Balkans areas, is represented by last-european traditions and impacts (map 24). This process is revealed as a complex of articles whose typological methods, functional categories and typological set of forms go back directly or indirectly to the common Early Balkengrab traditions and finally to the Seyminsk-Turbinsk traditions of the Middle Bronze Age in the Volga and Ural areas.

When the Early Balkengrab culture carriers penetrated in the second half of the 14th century from the Volga area into the Middle and partly Low Dnieper areas they conditioned the formation of the Sabatinovka culture and its original set of metal wares (complexes of the Labojkovka-Golourovo type), which spread during the 13-12th centuries B.C. into the whole north-pontic zone, stretching from the Danube to the Azov area. After the re-formation of the Sabatinovka culture, its metal working traditions with various modifications, were further developed in the frames of the Belozerka culture, formed on its foundation, and were characteristic for the metal working in the north-pontic zone (complexes of the Novo-Alexandrovka, Kardashinka 1 and Zavadovka types) during the Early Iron Age.

Separate intrusions of the carriers of the Early Balkengrab and mainly proper Sabatinovka traditions into the east-Carpathian and Lower Danube areas conditioned also the formation of the Noua and Coslogeni cultures and their original metal complexes.

In the Lower Danube area (Muntenia, Dobroudja) the Coslogeni metal wares complex (complexes of the Pobit Kamyk, Dichevo types), partly superimposed on the local traditions, was soon transmitted into the northern and central regions of the contemporary Bulgaria. Afterwards, when the cultural re-formation started in this area, these traditions with relatively insignificant modifications were inherited by the carriers of the culture with pottery, decorated with impressed incrusted ornament (complexes of the Vyrbitsa I-II types).

The situation in the east-Carpathian area was different. The Noua culture carriers refused completely from local rich and various traditions of the Middle Bronze Age and worked out an original complex, combining in itself the proper Sabatinovka as well as new original of articles. This process embraced the regions, between the Middle Siret and the Pruth and mainly the Bârlad metal working centre (complexes of the Ghermănești type), from where this complex of artefacts with various modifications was transmitted into the whole east-Carpathian part of the Noua culture area and, what is principally important, into the South-eastern and Central Transylvania. But otherwise it is revealed that despite the existing points of view the main sources of the metal working flourishing, observed during the Br.D period, are connected with the East-Carpathians Noua Culture, which spead into Central Transylvania, but not reversely. Moreover, the emergence of original working tools with a blank bush or simply speaking-celts in the Opaly type complexes in the Upper Tissa regions on one hand and in the Kurd type complexes of the Hungarian Danubian regions on other hand is also explained by the influence of the Central-Transylvanian Noua culture.

It is important to note that, during the HaA1 period, when the process of cultural transformations started, the original Noua set of metal wares gradually disappeared completely throughout its whole area, that reflected at the same time the gradual decline of the culture itself.

The Early Iron Age situation was different. Proceeding from the metal wares, the Middle-Danubian traditions and impacts represent the main factor, that determines the development of metal working and practically of all the cultures, existing during this period in the Inner Carpathian basin, the East-Carpathian area and partly of the north-pontic zone. As a matter of fact, we are dealing with the "Hallstatization" process of the communities in the above mentioned areas. This process is observed as a relatively uniform complex of metal wares, whose initial link is connected with the early Kurd type complexes of the Hungarian danubian regions, to be precise those situated to the South of the Balaton lake. Unfortunately, the cultural relationship of this initial link is not clear yet, since it falls on the very border between urn burial culture and the Belegiš I - Cruceni I culture.

As it is revealed, the development of this factor included two stages, which were realized under conditions of the Carpathian area in different directions.

The first stage is directly connected with the tradition carriers of the Early Kurd complexes, which spread

already at the end of the Br.D - beginning HaA1 periods in the north-eastern direction and penetrate into the Upper Tissa area. On the other hand some of these traditions carriers move in the western direction along the Muresh and penetrate into the Central Transylvania and partly across the Upper Olt and the Brezk pass - into the Siret - Dniester interfluve.

The north-eastern direction, where several intermediate many-territorial links are revealed in the interaction between the carriers of alien and local cultural traditions, has been determined as the priority ones in time as well as in the process intensity. The final result of this process was the formation of the Kyjatice culture and the Gáva early horizons with their original very similar metal complexes, which combined itself the proper Middle Danube types as well as the partly modified local Hungarian types of the previous period. It is notable that the Early Gáva complex of artefacts, produced in the Upper Tissa area spread soon in the southern direction to Central Transylvania and in eastern direction - to the Upper Dniester area.

With regards to Central Transylvania, the penetration of the early Kurd traditions carriers caused here mainly the gradual outstaying of the Noua culture carriers with their specific metal working traditions. The final formation of the Gáva culture throughout its whole area from the Tissa to Upper Dniester (Holihrady group) and the Siret (Grăniceşti group) took place evidently after the infusion and interaction of the both above discussed waves of the Middle Danube tradition carriers i.e. of the culturally re-formed already proper early-Gáva population, coming from the Upper Tissa areas as well as the partially culturally re-formed, but kindred population from the Central Transylvania. This process was totally limited within the frames of the HaA1 period and was accompanied by the appearance of a whole number of partly similar, partly different metal complexes, that characterize the various local particularities in the development of the Early Holihrady culture throughout its vast area.

The Early Kurd impulse or traditions are also connected with the penetration of a part of the Danube population (passed through Transylvania into the Siret - Middle Dniester interfluve), that undoubtedly predetermined the formation of the Chişinău - Corlăteni type culture in this area.

However, like in Transylvania, the formation of the Early Hallstatt culture of the Chişinău - Corlăteni type was accompanied by the total outstaying of the Noua metal complex, that was spread here before. But, if in the Gáva culture area this process reflects only the change of the culturally-renovated seriations of articles, so in the Chişinău - Corlăteni area we observe in fact the total cessation of the proper process for its own mass production. This phenomenon can be only explained by the fact that together with the settling of the Gáva culture carriers in the Eastern Carpathian area (Grăniceşti group), the Chişinău - Corlăteni culture turned out to be completely cut off its only possible metal sources, which were situated in the Eastern Carpathians. The same circumstance influenced the metal working development of the neighbouring Belozerka culture, that totally re-orientated its relations in the eastern direction.

However, it should be noted that certain crisis phenomena are revealed in the development of the early Hallstatt cultures, formed in the Carpathian area, already by the end of the HaA1 period. These phenomena manifest themselves in the considerable reduction in the number of deposits, that were known for the HaA2 period, on one hand and, what is important, in the overall output cessation of the main types, which were specific for the Early Kurd traditions (celts of the Peterd type, sickles of the Pecs type etc.) on the other hand. It was during this period that the next new impulse manifested itself in the metal complexes of the Carpathians.

This impulse is related to the carriers of the Gyermely type complexes (according to A. Mozsolics), who, after having inherited and re-made the Early Kurd traditions, worked out their own original set of articles. But it is notable that the epicentre of this complex is clearly shifted to the north from the Balaton lake and is situated in the north-western regions of Hungary and the south-danubian regions of Slovakia. From the cultural point of view the epicentre of this complex is correlated with the west-danubian sites of the urnburial culture (according to T. Patek), and its formation falls, with all probability, on the HaA1 period.

Already at the end of the HaA1 period and mainly during the HaA2 period, the carriers of this complex spread along the same directions as their predecessors, throughout the whole area of the already existing Kyjatice and Gáva cultures up to the most eastern and south-eastern of the latter one. Moreover, judging by separate finds, the Văratic II deposit in Moldova, some carriers of this traditions penetrated also inside the Chişinău - Corlăteni culture area.

It is notable that the settling of these new traditions carriers did not cause the destabilization of the already formed cultural situation. On the contrary, having prede-

termined the originality of the local developing cultural societies these new intrusions finally consolidated the very process of their Hallstattization. The new alien types are introduced into the metal complex of the Kyjatice and Gáva cultures and continue to develop up to the HaB2 - HaB3 period.

And here is the last. The Eneolithic Bronze Age and Early Iron Age study of the Carpathian-Danubian-North-Pontic zone suggests inevitable to the author the main conclusion, namely: the realization of the metal working process together with all its constituent parts is virtually the main factor, that stimulates and determines the cultural genesis process of the past societies. Since, as the analysis shows the possession of metal sources, elaboration of new technologies and efficient working tools, weapons or articles of prestige, their accumulation and re-distribution serve as a rule in the quality of the dominants which determine the migration directions of the ancient societies, their interaction with some or other kindred or alien formations and finally - the advanced cultural economic and social level of the carriers in this process.

It is this conclusion, that undoubtedly explains the extreme sensibility of metal wares (artefacts) to the processes of cultural genesis. And it is also beyond doubt, this conclusion that suggests the essential revision of the established ideas (points of view) in respect of the metal wares "status" in the archaeological procedure on the whole.

List of illustrations

1. Sarszentlorine, 2. Dunajvaros, 3. Jaszkarajeno, 4. Gruzska, 5. Aleşd, 6. Fodora, 7. Uriu de Sus, 8. Vard II, 9. Ilişeni, 10. Nikopol.

Fig.8. Celts and sickles of the Middle-Danube (Early-Hallstatt) types.
I. Celts of the Peterd type and its variants: 1. Peterd, 2. Levace, 3. Gemmer, 4. Uioara de Sus, 5. Şpălnaca II, 6. Mândreşti.
Variant Kisapati: 7. Peterd, 8-9. Szentosalosker, 10. Regoly, 11. Uioara de Sus, 12. Şpălnaca II.
II. Sickles of the Pecs type and its variants: 1. Bakca, 2. Bakoca, 3, 7. Kisapati, 4. Belting, 5. Cincu, 6. Roşia de Secaş, 8. Uioara de Sus, 9. Mândreşti.

Fig.9. Celts and Sickles of the Middle-Danube (Early-Hallstatt) types.
I. Celts of the Debrecen type: 1. Debrecen III, 2. Lovesbereny, 3. Somotor, 4. Jupalnic, 5. Pleniţa, 6. Văratic.
Variant Jaszkarajeno: 7. Jaszkarajeno, 8. Uradek, 9. Gemmer, 10. Latunas, 11. Ţelna, 12. Sărăteni.
II. Sickles of the Gyermely type and its variants: 1. Gyermely, 2. Krechow, 3. Cenadu Mare, 4. Trencianske, 5. Arad II, 6. Plešany, 7. Lovesbereny, 8. Arad II.

List of maps

Map 1. Br.D - HaA1 Period. Areas of the Late Bronze Age cultures.
1. Sabatinovka, 2. Noua, 3. Coslogeni, 4. Tei IV-V, 5. Zimnicea-Plovdiv, 6. Verbicioara IV-V, 7. Žuto Brdo-Gârla Mare, 8. Suciu de Sus, 9. Piliny, 10. Belegiš I-IIa - Cruceni I-Bobda II, 11. Belogrudovka.

Map 2. HaA1-HaB1 Period. Areas of the Early Iron Age cultures.
1. Belozerka, 2. Chişinău-Corlăteni, 3. Gáva-Holihrady, 4. Babadag I, 5. Vârtop, 6. Fluted Hallstatt of Muntenia, 7. Tămăuani, 8. Belegiš II-Bobda II, 9. Urnenfelderkultur, 10. Kyjatice, 11. Belogrudovka, 12. Northbulgarian groupe.

Map 3. HaB1-HaB3 Period. Areas of the Early Iron Age cultures
1. Belozerka, 2. Chişinău-Corlăteni, 3. Saharna-Solonceni, 4. Cozia, 5. Gáva-Holihrady, 6. Babadag II, 7. Insula Banului, 8. Bosut I, 9. Kyjatice, 10. Urnenfelderkultur, 11. Early Černoles, 12. Vysockaja, 13. Northbulgarian Groupe, 14. Pšenicevo.

Map 4. Br.D-HaA1 period. Areas of the Late Bronze Age cultures (See Map 1) and their respective celts of the North-Pontic types (I) and the Lower-Danube ones (II):
I. Labojkovka-Golourov type;
II. 1 - Oinacu type, 2 - Gorsko Kosovo variant.

Map 5. HaA1-HaB1. Areas of the Early Iron Age cultures (See Map 2) and their respective celts of the North-Pontic types (I) and the Lower-Danube ones (II):
I. types: 1. Kardasinka, 2. Novo-Aleksandrovka, 3. Zavadovka.
II - Vyrbica type.

Map 6. Br.D-HaA1 period. Areas of the Late Bronze Age cultures (See Map 1) and their respective sickles of the North-Pontic types (I) and the Lower-Danube ones (II):
I. Sickles of the following types: 1. Kobakovo, 2. Borodaevka, 3. Staro Bykovo.
II. Sickles of the following types: 1 - Dičevo, 2 - Vyrbica variant.

Map.7. Br.D-HaA1 period. Areas of the Late Bronze Age cultures (See Map 1) and their respective celts of the East-Carpathian types.
I. The complex find of celts of the following types: 1. Râşeşti, 2. Negreşti, 3. separate random finds and finds from the settlements.

Map 8. Br.D-HaA1 period. Summary map for the distribution of the older Transylvanian type celts (Ruginoasa type and its variants).

Map 9. Br.D period. Area of the Late Bronze Age cultures (See Map 1) and their respective celts of the East-Carpathian-Transylvanian type.
The complex finds of the following types: 1 - Ruginoasa, 2 - Aiud, 3 - Antonovka variant; 4 - separate random finds and finds from settlements.

Map 10. HaA1 period. Areas of the Late Bronze Age cultures (See Map 1) and their respective celts of the East-Carpathian-Transylvanian types.
The complex finds of the celts of the following types: 1 - Ruginoasa; and of the following variants: 2 - Aiud, 3 - Antonovka, 4 - Dziedzilow, 5 - separate random finds.

Map 11. Br.D-HaA1 period. Areas of the Late Bronze Age cultures (See Map 1) and their respective celts of East-Carpathian types.
I. Heleşteni type sickles and 2 - its Čut variant.

Map 12. Br.D period. Areas of the Late Bronze Age cultures (See Map 1) and their respective hooked sickles.

Map 13. HaA1 period. Areas of the Late Bronze Age cultures (See Map 1) and their respective sickles (of the Ghermăneşti type) and their variants. 1 - complex finds of the HaA1 period, 2 - finds of the HaB1 period.

Map 14. Br.D-HaA1 period. Area of the Late Bronze Age cultures (See Map 1) and their respective hooked sickles of the following types:
1 - Ghermăneşti and
2 - Ruginoasa variant.

Map 15. Br.D-HaA1 period. Area of the Late Bronze Age cultures (See Map 1) and their respective hooked sickles of the Ilişeni variant.

Map 16. Br.D period. Area of the Late Bronze Age cultures (See Map 1) and their respective celts of the Gemzse type

Map 17. HaA-HaB period. Areas of the Early Hallstatt cultures (See Map 2) and their respective celts of the Gemzse type.
1. Complex finds of the HaA1-2 period;
2. complex finds of the HaB1-3 period;
3. separate random finds.

Map 18. Br.D period. Area of the Late Bronze Age cultures (See Map 1) and their respective complex finds of the sickles with the Koszider type button.

Map 19. HaA-HaB period. Areas of the Early-Hallstatt cultures (See Map 2) and their respective finds of the sickles with the Koszider type button.
1 - complex finds of the HaA1-HaA2 period;
2 - complex find of the HaB1-HaB3 period;
3 - separate random finds.

Map 20. HaA1-HaB2 period. Areas of the Early-Hallstatt cultures (See Map 2) and their respective complex finds of the Middle-Danube celts of the following types: 1 - Peterd; 2 - Kisapati variant.

Map 21. Br.D-HaB2 period. Areas of the Early-Hallstatt cultures (See Map 2) and their respective complex finds of the Middle-Danube sickles of the Pecs type. 1 - complex finds of the Br.D period; 2 - complex finds of the HaA1-HaB2 period.

Map 22. HaA-HaB periods. Areas of the Early-Hallstatt cultures (See Map 3) and their respective finds of the Middle-Danube celts of the following types:
1 - Debrecen; 2 - Jaszkarajeno variant.

Map 23. HaA-HaB periods. Areas of the Early-Hallstatt cultures (See Map 2 and 3) and their respective finds of the Middle-Danube sickles of the Gyermely type.
1 - complex finds of the HaA1-HaA2 period;
2 - complex finds of the HaB1-HaB3 period.

Map 24. Development directions of the cultural genetic process during the Br.D-HaA1 period of the Late Bronze Age. The influence of the East-European factor (culture areas, see Map 1).
I - Early-Srubnaia,
II - Sabatinovka,
III - Coslogeni,
IV - Noua,
V - provincial influences.

Map 25. Development directions of the cultural genetic process during the HaA1-HaA2 period of the Early Iron Age. The influences of the Middle-Danube factor (culture areas, see Map 2).
I - South-Balaton factor,
II - Gáva-Holihrady-Grăniceşti,
III - Kyjatice,
IV - Corlăteni-Chişinău,
V - provincial influences.

Map 26. Development directions of the cultural genetic process during the HaA2-HaB period of the Early Iron Age. The influences of the Middle-Danube, North-Balaton (I) and Lower-Danube (II) factore (culture areas, see Map 3).

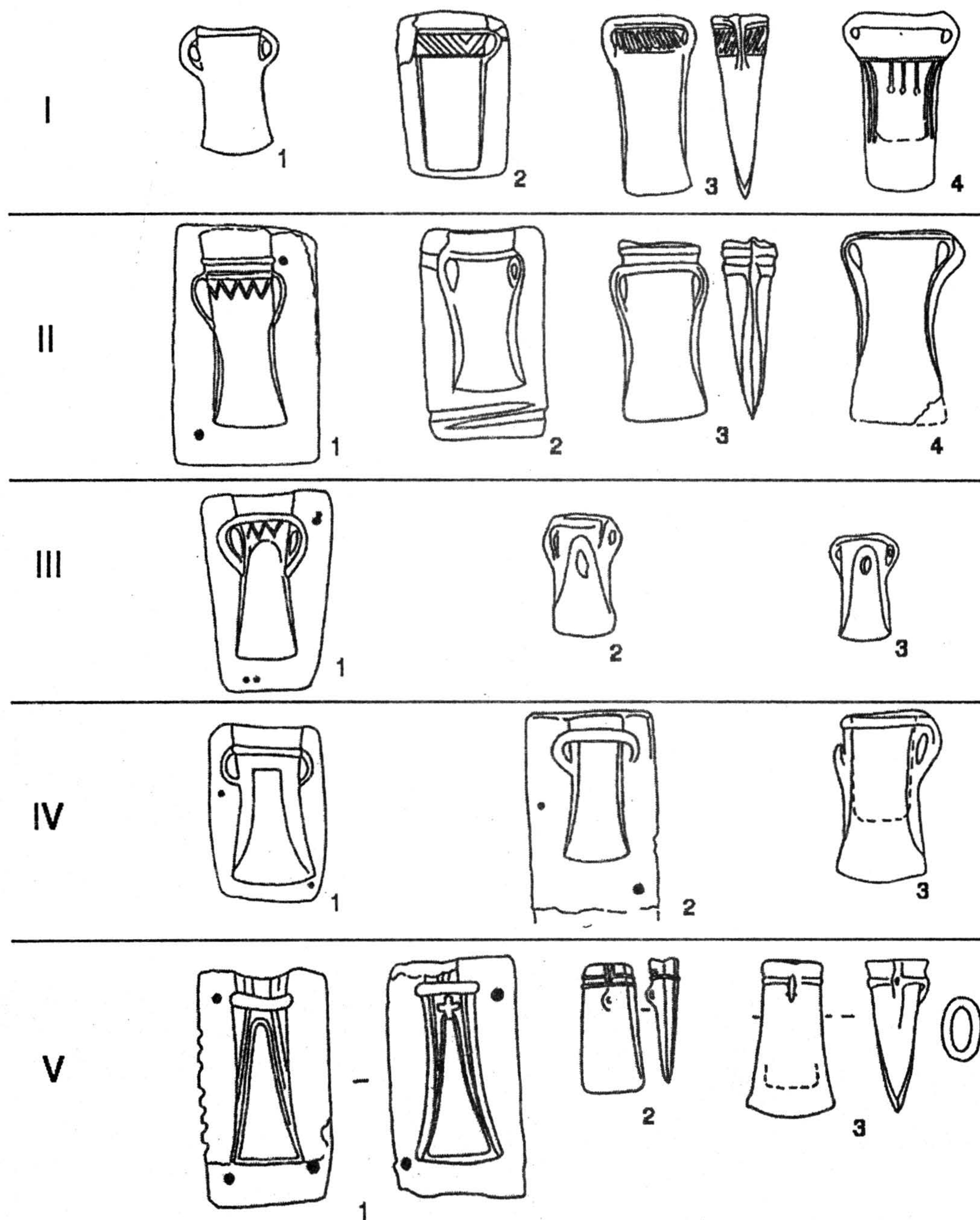

Fig. 1 Celturi de tip nord-pontic.
I- de tip Labojkovka-Golourov: 1-Labojkovka, 2-Golourov, 3- Hristici,4-Chiperceni.
II- de tip Kardasinka: 1-Kardasinka I, 2- Kardasinka III, 3- Socoleni, 4- Petroşani III.
III- de tip Novo-Aleksandrovka: 1- Novo-Aleksandrovka, 2-3- Vitacev.
IV- de tip Zavadovka: 1-2- Zavadovka, 3- Teliţa.
V- de tip Krasnyj Majak: 1- Krasnyj Majak, 2- Subbotovo, 3- Mândreşti.

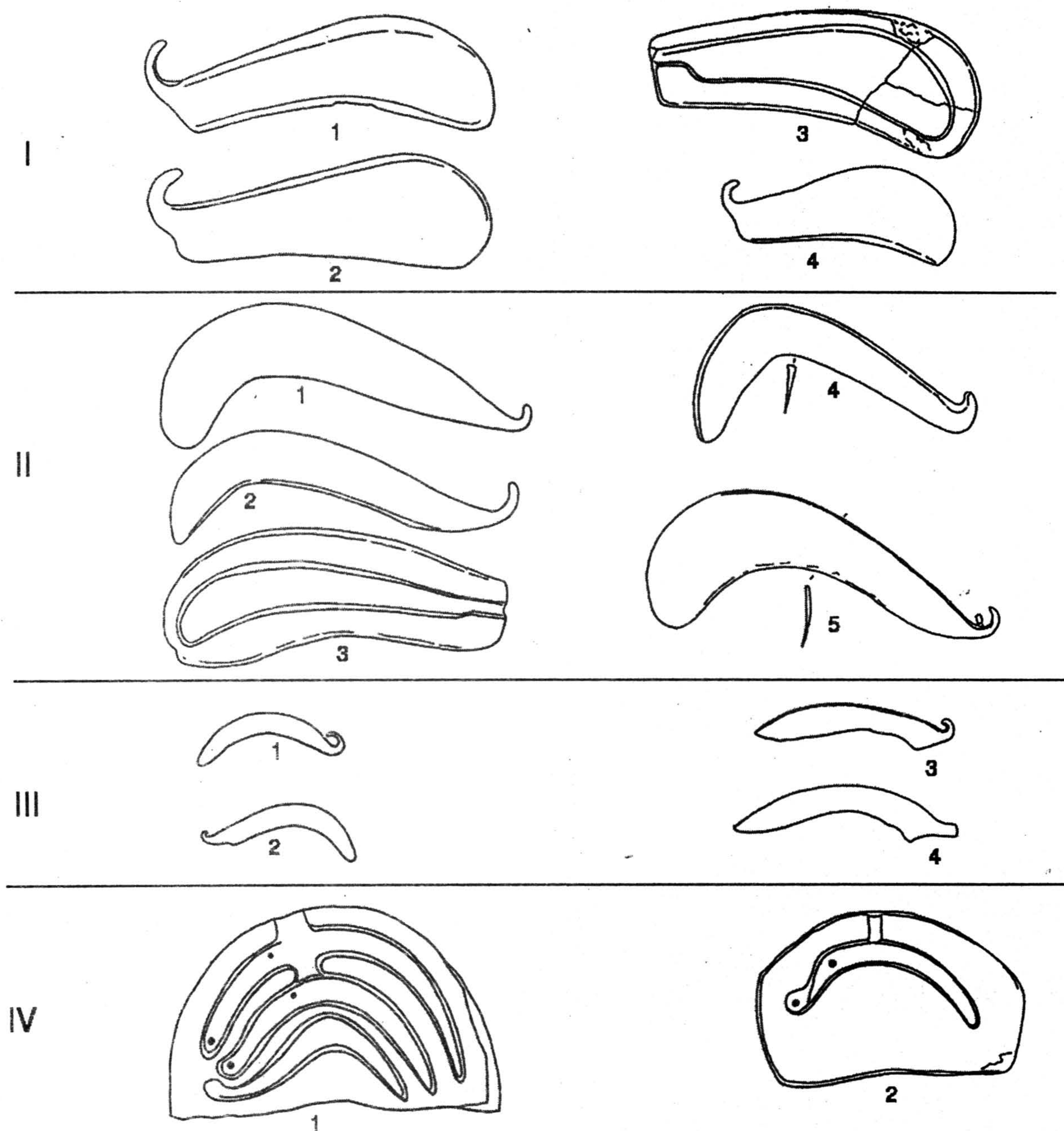

Fig.2. Seceri de tip nord-pontic.
I- de tip Kobakovo: 1- Kobakovo, 2- Blagoveščanka, 3- Golourov, 4- Borisovka.
II- de tip Borodaevka: 1- Borodaevka, 2- Ulijanovka, 3- Černomorka, 4- Mediaş, 5- Odăile Podari.
III- de tip Staro-Bykovo: 1- Golovjatino, 2- Kozin, 3-4- Staro-Bykovo.
IV- de tip Heleşteni, varianta Čut: 1- Voznesenka, 2- Čut.

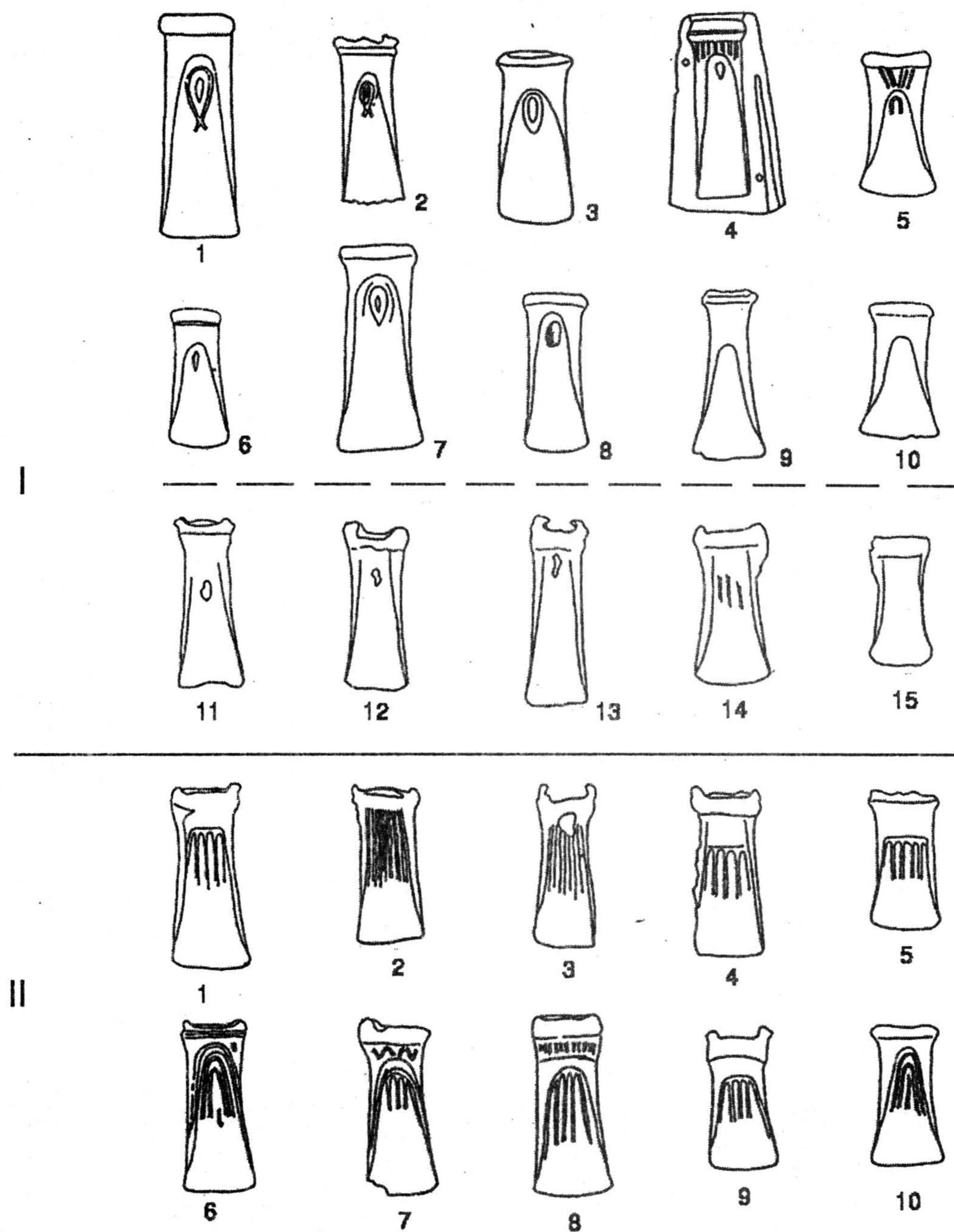

Fig. 3. Celturi de la Dunărea de Jos.
I- de tip Oinacu: 1- Constanța-Palas, 2- Oinacu, 3- Dičevo, 4- Skalica, 5,10- Vyrbica I, 6- Krivoj Kut, 7, 9- Dancu, 8- Orechovo. Varianta Gorsko-Kosovo: 11,14- Vyrbica I, 12- Vyrbica II, 13,15- Gorsko-Kosovo. II - de tip Vyrbica: 1,6,7- Vyrbica I, 2,8- Vyrbica II, 3,10- Gorsko-Kosovo, 4- Leskovec, 5- Galatin, 9- Mitrovcy.

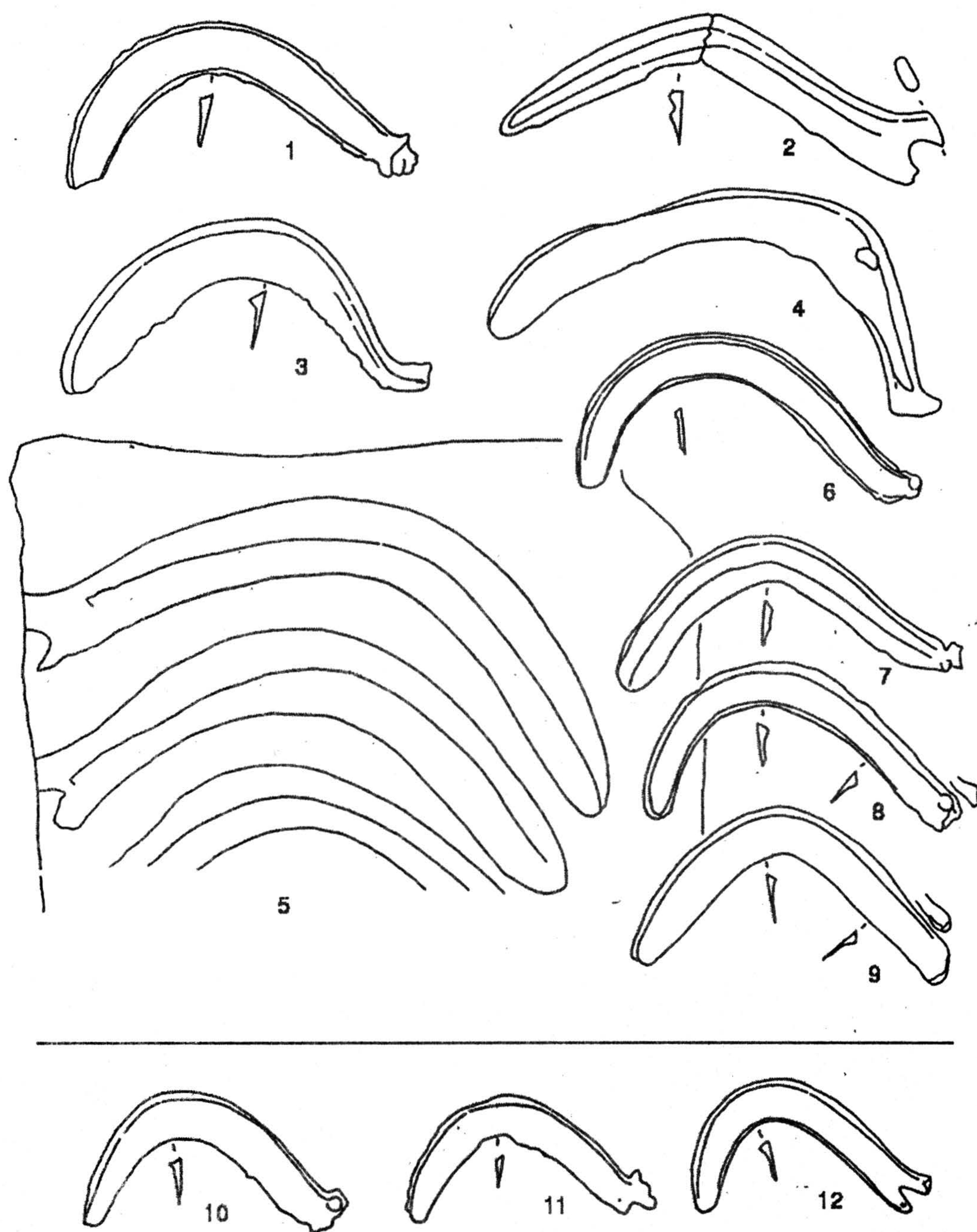

Fig. 4. Seceri de la Dunărea de Jos.
I- de tip Dičevo: 1- Dičevo, 2- Gura Dobrogei, 3- Drajna de Jos, 4- Palotabozsok, 5- Branica, 6- Isperich, 7- Orechovo, 8, 9- Dancu: Varianta Vyrbica: 10-11- Vyrbica I, 12- ţinutul Ruse.

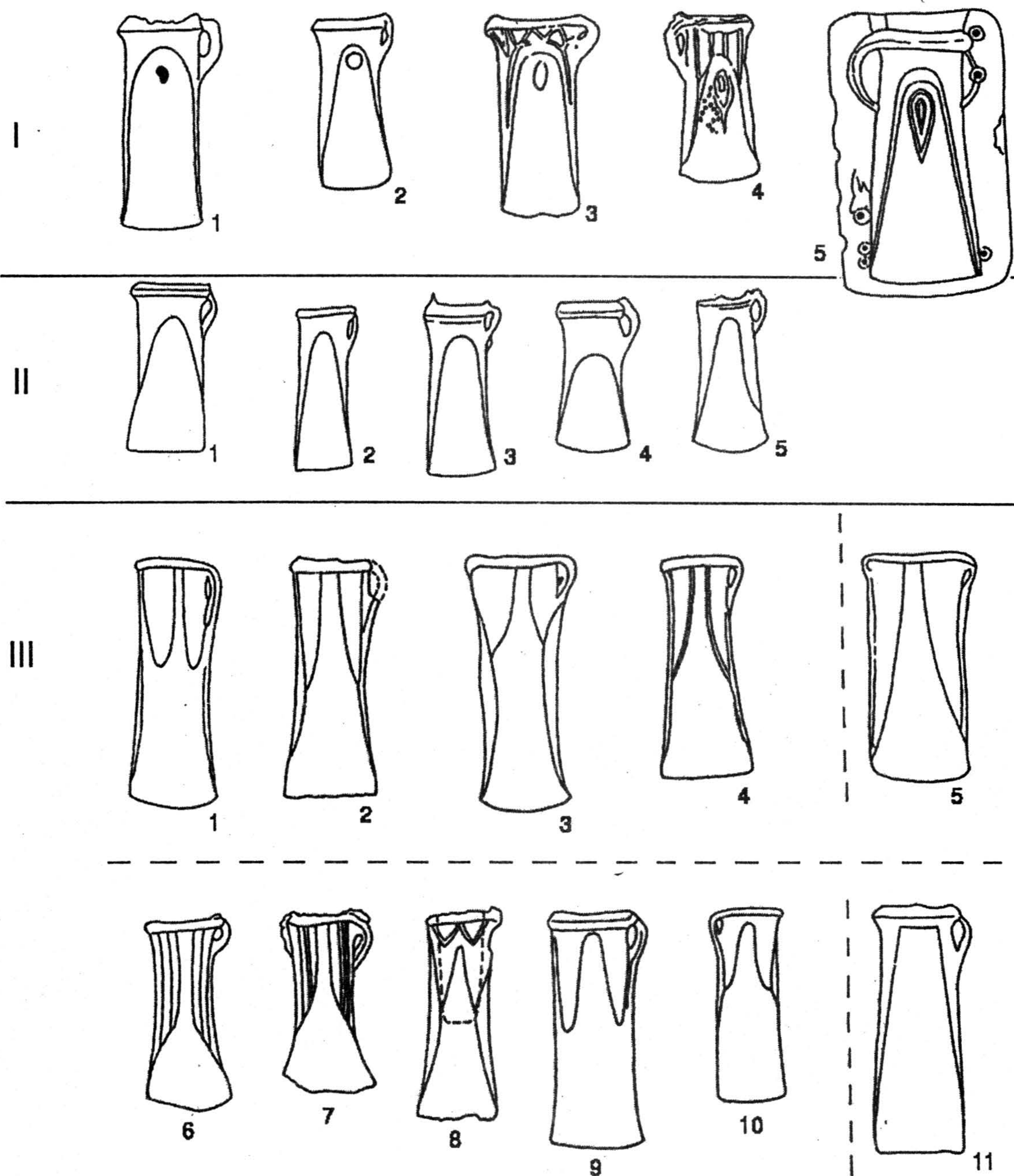

Fig. 5. Celturi est-carpatice şi transilvănene.
I- de tip Râşeşti: 1- Râşeşti, 2- Arcuş, 3- Hristici, 4- Kurjacii Lozy, 5- Krasnyj Majak.
II - de tip Negreşti: 1- Negreşti, 2- Duda, 3- Ciorani, 4- Arcuş, 5. Guşteriţa II.
III- de tip Ruginoasa cu variante: 1- Ruginoasa, 2- Drajna de Jos, 3- Knjazi Grigorievka, 4- Corund, 5-. Dziedzilow, 6- Guşteriţa II, 7- Balşa, 8- Lozova, 9- Uriu de Sus, 10- Antonovka, 11- Ghermăneşti.

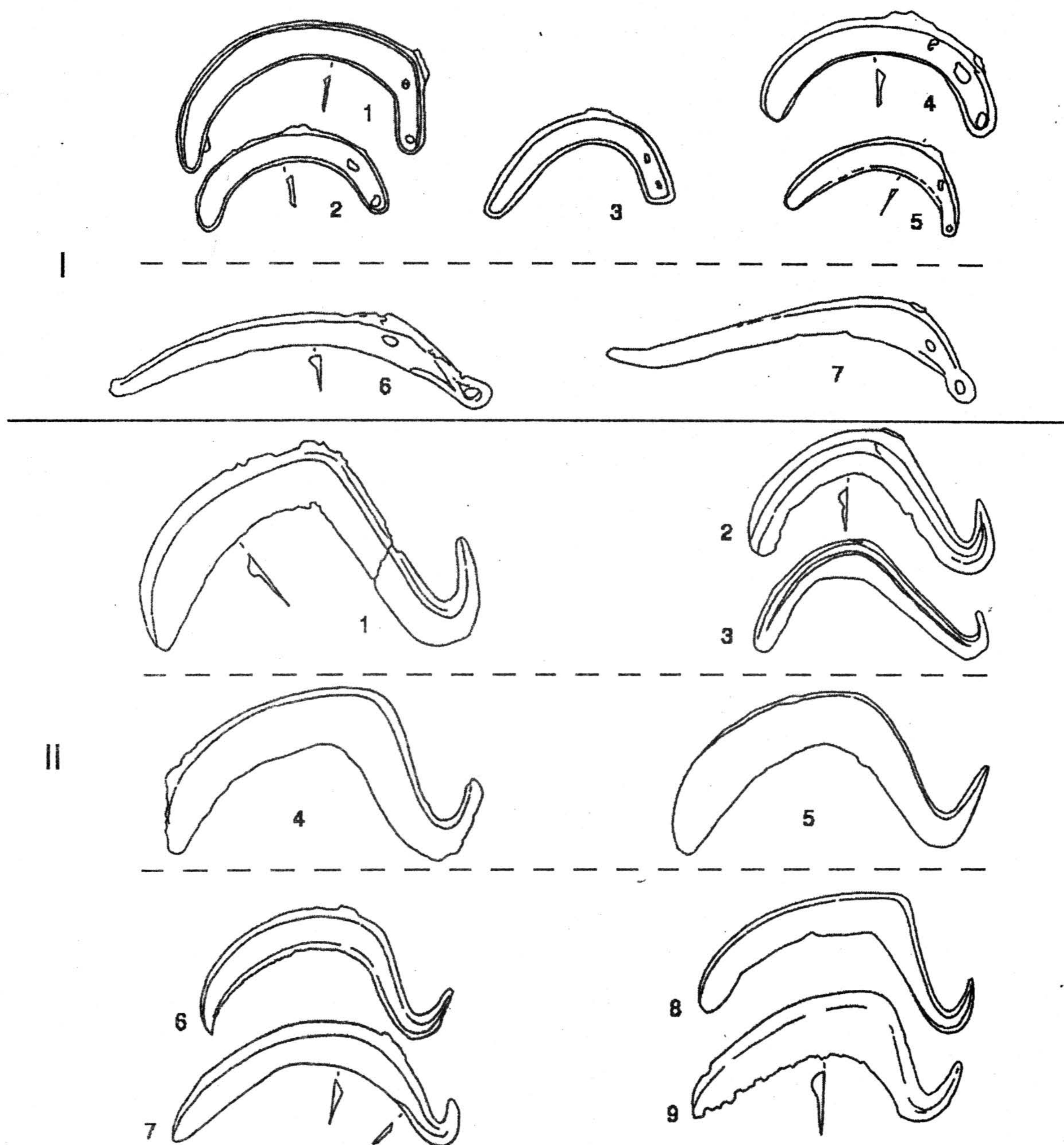

Fig. 6 . Seceri est-carpatice şi transilvănene.
I- de tip Heleşteni: 1- Heleşteni, 2- Antonovka, 3- Ghermăneşti, 4- Lozova, 5- Avraamovka.
Varianta Čut: 6- Novoselovka, 7- Puzajkovo.
II- de tip Ghermăneşti: 1- Ghermăneşti, 2- Mândrişca, 3- Avraamovka.
Varianta Ruginoasa: 4- Ruginoasa, 5- Antonovka.
Varianta Ilişeni: 6- Ciorani, 7-Dancu, 8-Corund, 9- Mociu.

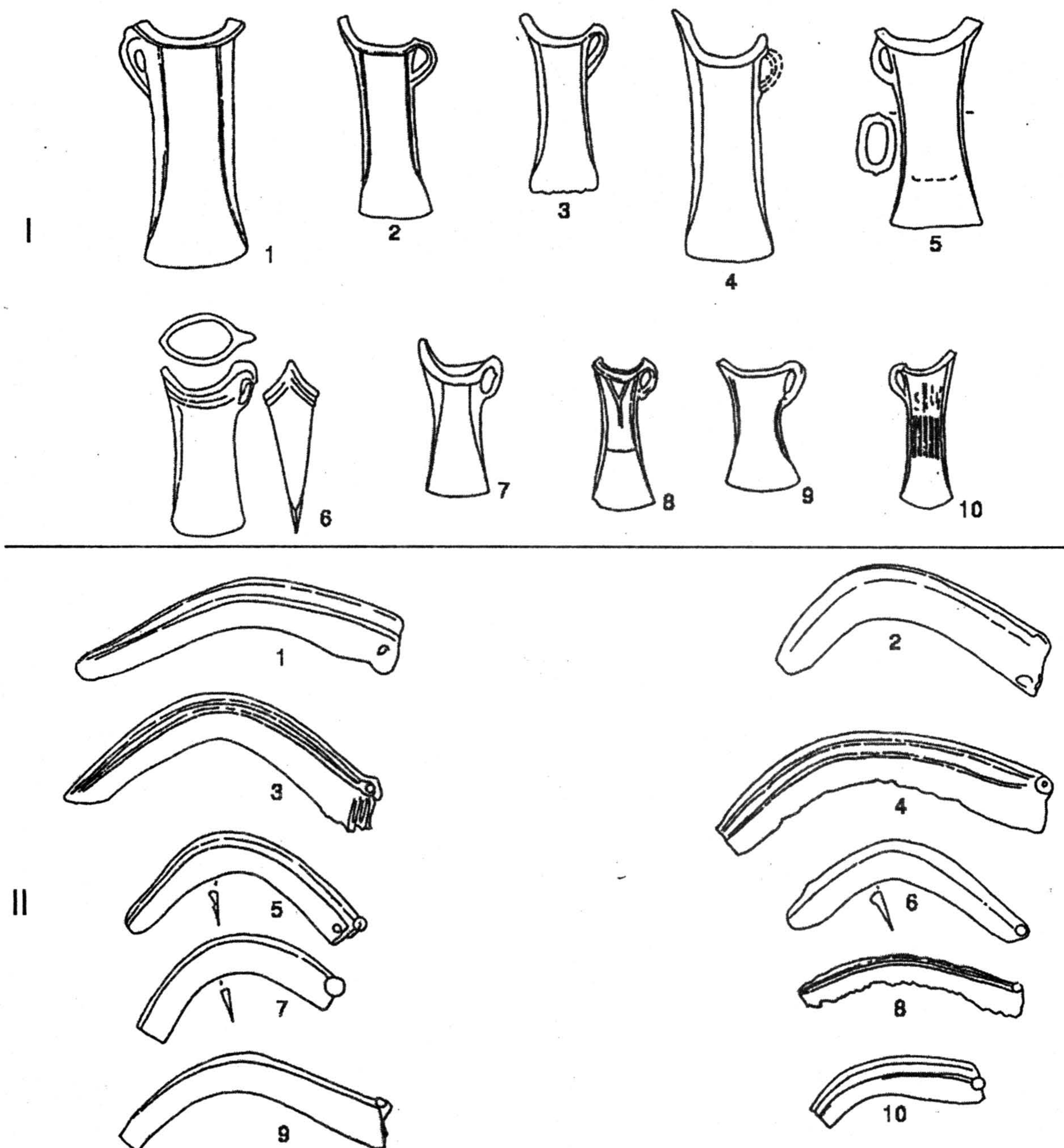
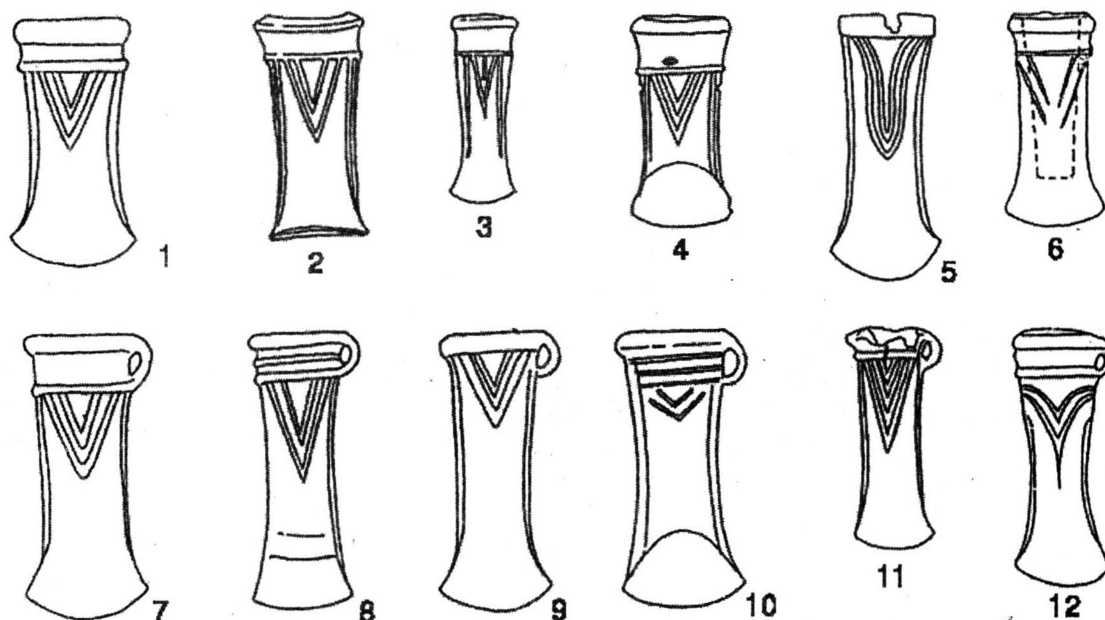

Fig. 7. Celturi şi seceri de tip ungaro-transilvănean.
I- Celturi de tip Gemzse: 1- Bükkaranyos, 2- Plešany, 3- Aleşd, 4- Gruzska, 5- Văratic, 6- Komjatna, 7- Fânaţe, 8- Variaş, 9- Valea Rusului, 10- Dârja.
II- Seceri de tip Koszider: 1- Sarszentlorine, 2- Dunajvaros, 3- Jaszkarajeno, 4- Gruzska, 5- Aleşd, 6- Fodora, 7- Uriu de Sus, 8- Vard II, 9. Ilişeni, 10- Nikopol.

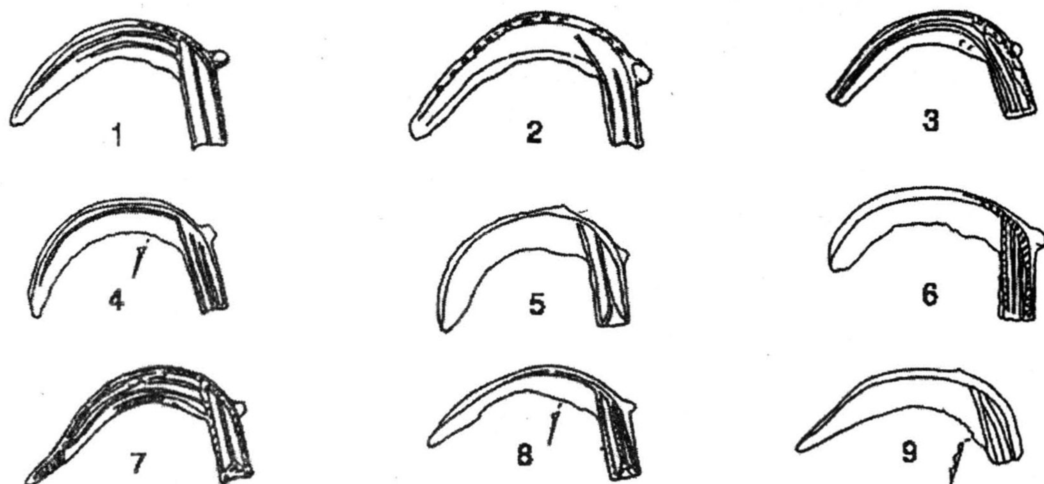

Fig. 8 Celturi şi seceri de la Dunărea de Mijloc
I- Celturi de tip Peterd: 1- Peterd, 2- Levace, 3- Gemmer, 4- Uioara de Sus, 5- Şpălnaca II, 6- Mândreşti.
Varianta Kisapati: 7- Peterd, 8- 9- Szentosalosker, 10- Regoly, 11- Uioara de Sus, 12- Şpălnaca II.
II- Seceri de tip Pecs: 1- Bakca, 2- Bakoca, 3,7. Kisapati, 4- Belting, 5- Cincu, 6- Roşia de Secaş,
8- Uioara de Sus, 9- Mândreşti.

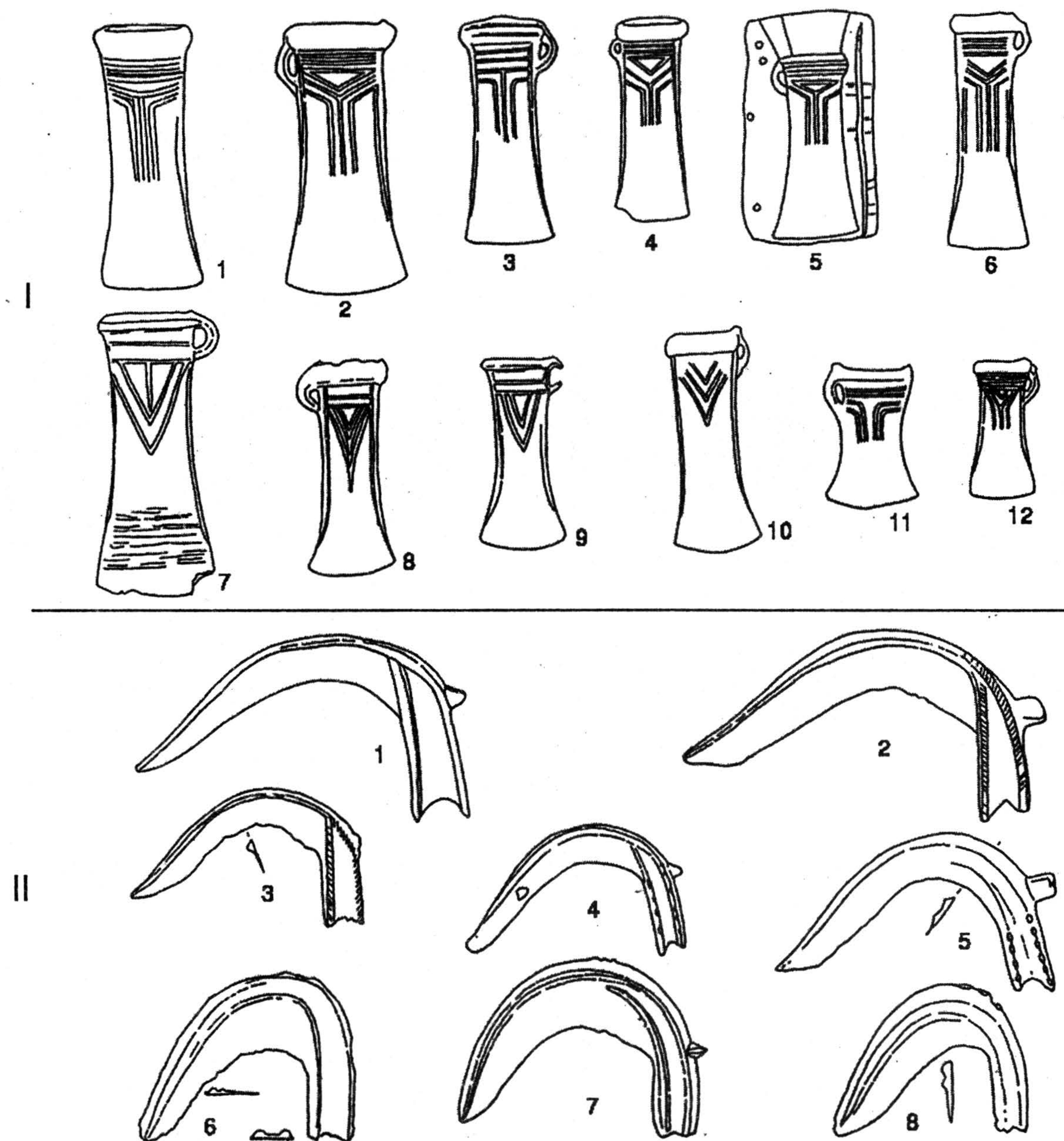
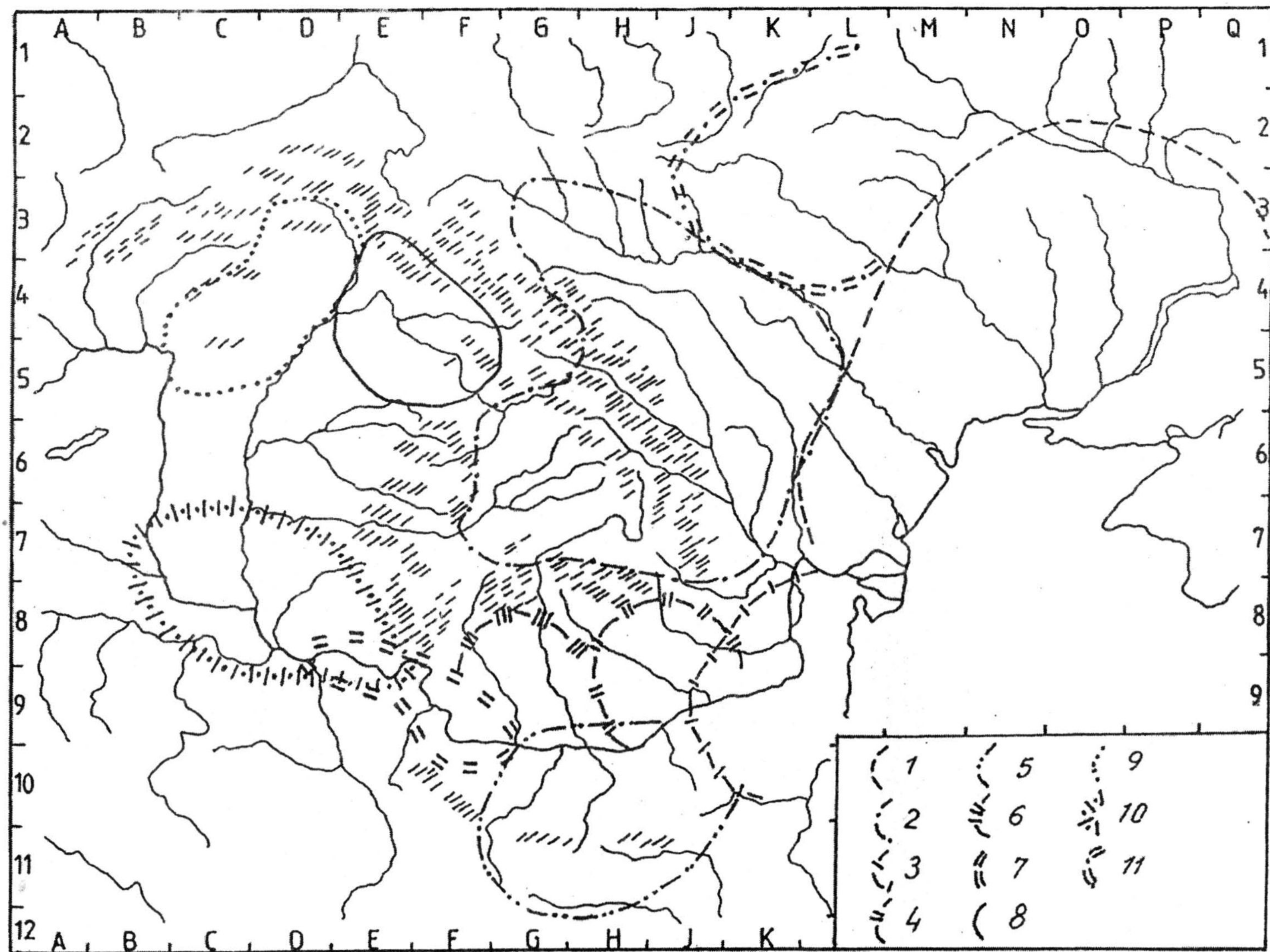
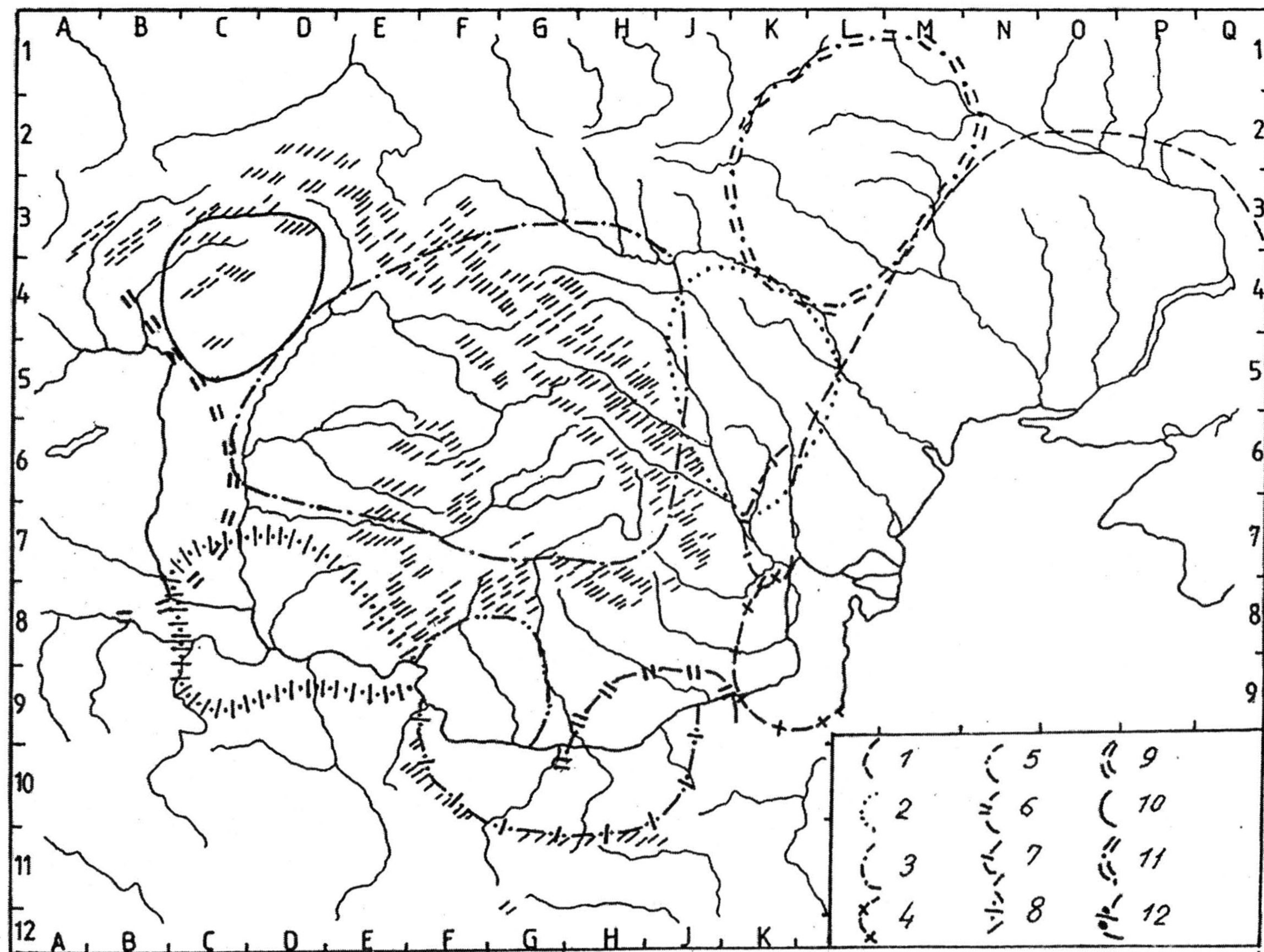

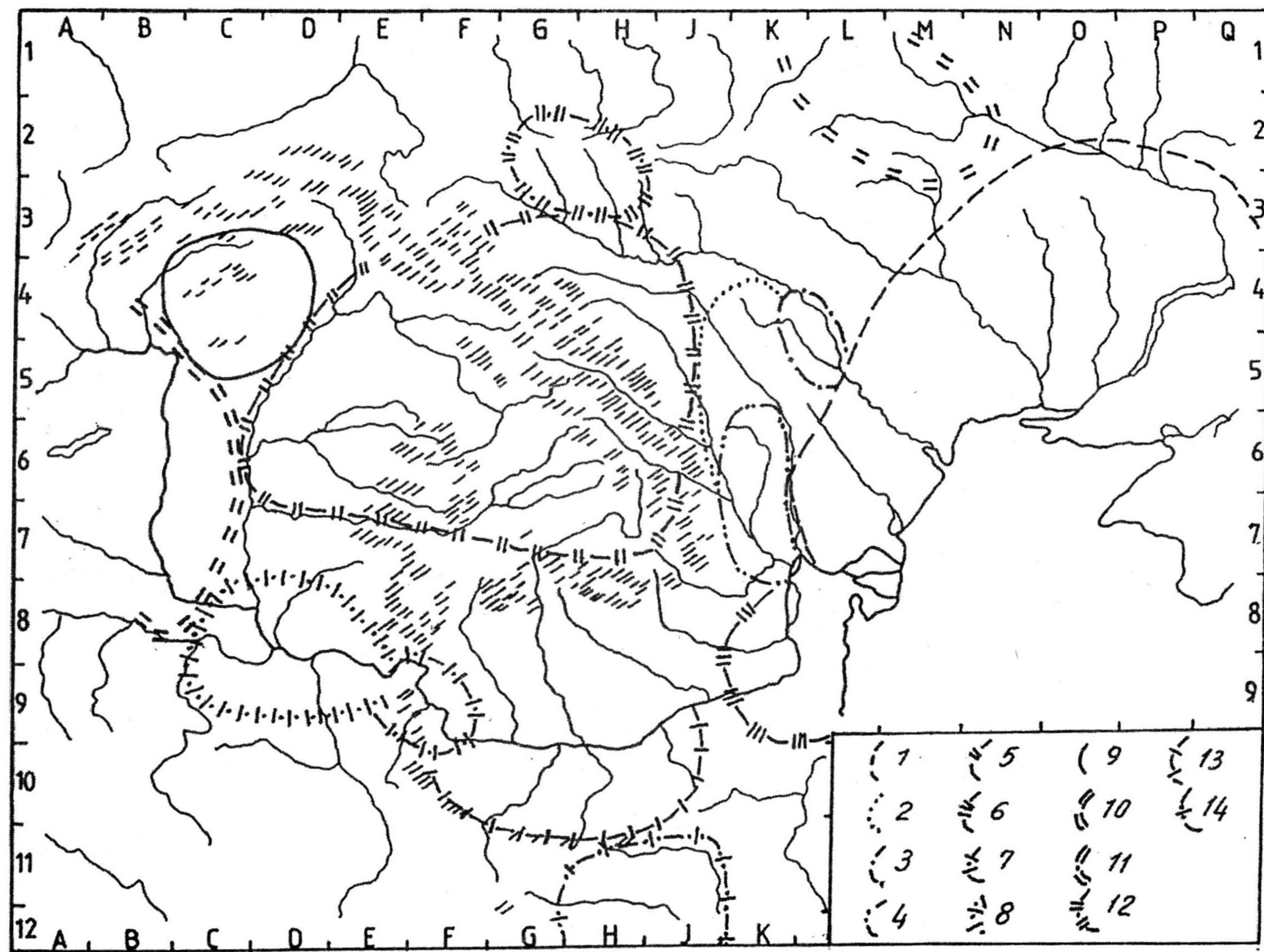
Fig. 9. Celturi şi seceri de la Dunărea de Mijloc.
I. Celturi de tip Debrecen: 1- Debrecen III, 2- Lovesbereny, 3- Somotor, 4- Jupalnic, 5- Pleniţa, 6- Văratic.
Varianta Jaszkarajeno: 7- Jaszkarajeno, 8- Uradek, 9- Gemmer, 10- Latunas, 11- Ţelna, 12- Sărăteni.
II Seceri de tip Gyermely: 1- Gyermely, 2- Krechow, 3- Cenadu Mare, 4- Trencianske, 5- Arad II, 6- Plešany, 7- Lovesbereny, 8. Arad II.

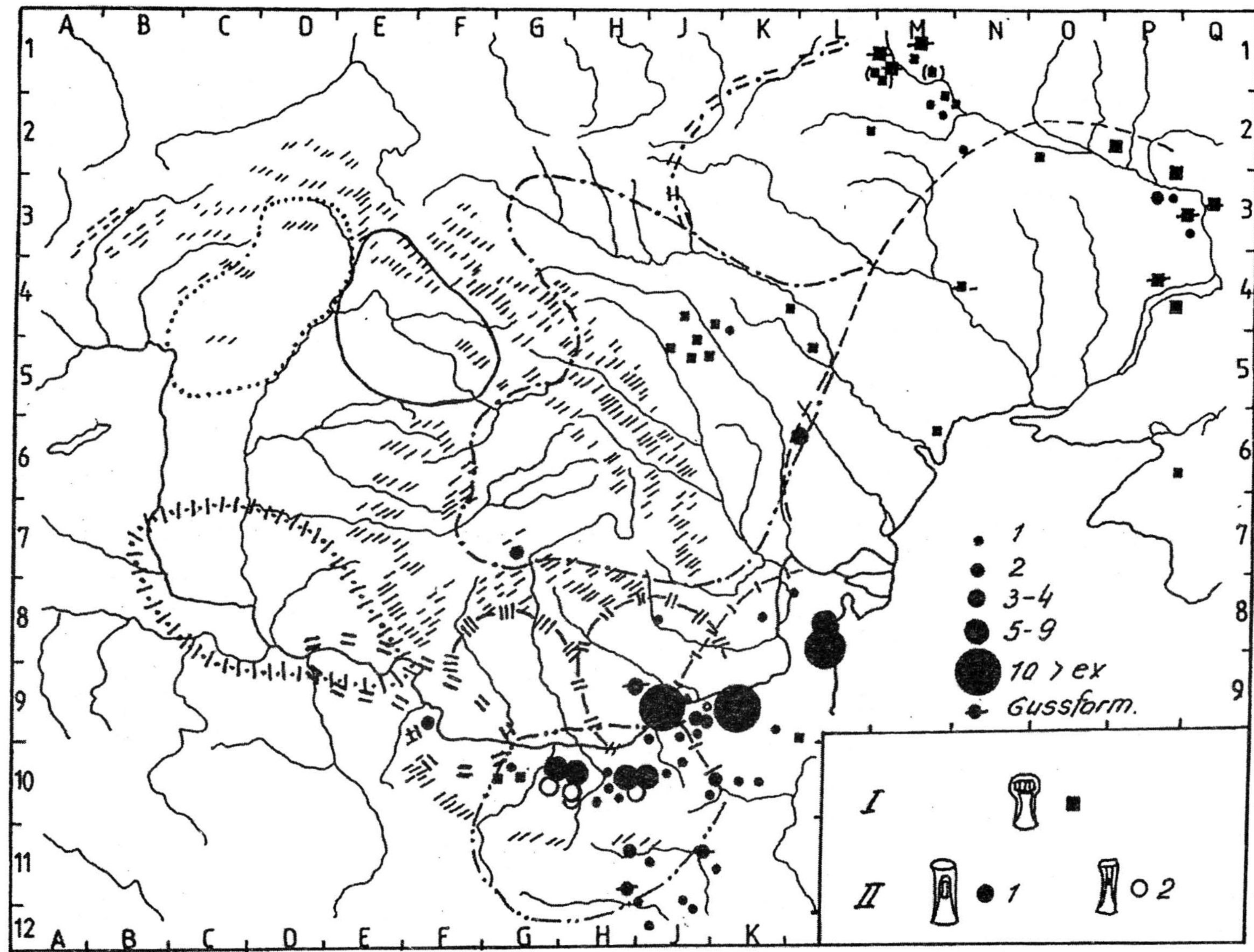
Harta 1. - Br.D - HaA1 - Arealuri culturale din perioada bronzului tardiv.
1. Sabatinovka, 2. Noua, 3. Coslogeni, 4. Tei IV-V, 5. Zimnicea-Plovdiv, 6. Verbicioara IV-V, 7. Žuto Brdo - Gârla Mare, 8. Suciu de Sus, 9. Piliny, 10. Belegiš I-IIa - Cruceni I - Bobda II,11. Belogrudovka.

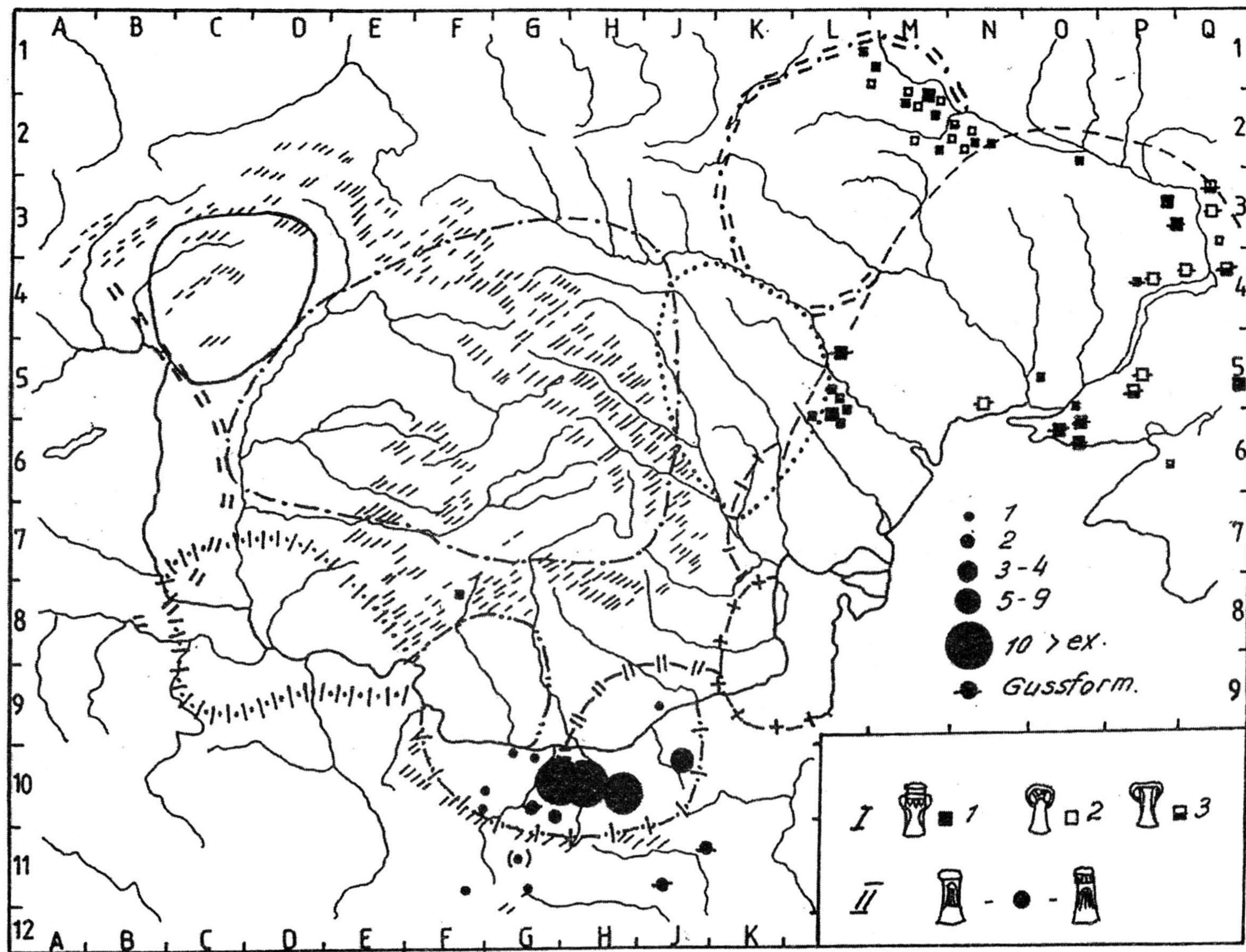
Harta 2. - HaA1- HaB1 - Arealuri culturale din perioada fierului timpuriu.
1. Belozerka, 2. Chişinău-Corlăteni, 3. Gáva-Holihrady, 4. Babadag I, 5.Vârtop, 6. Hallstattul canelat din Muntenia-?, 7. Tămăuani, 8. Belegiš II - Bobda II, 9. Urne funerare, 10. Kyiatice, 11. Belogrudovka, 12. Nord-bulgară -incizată.

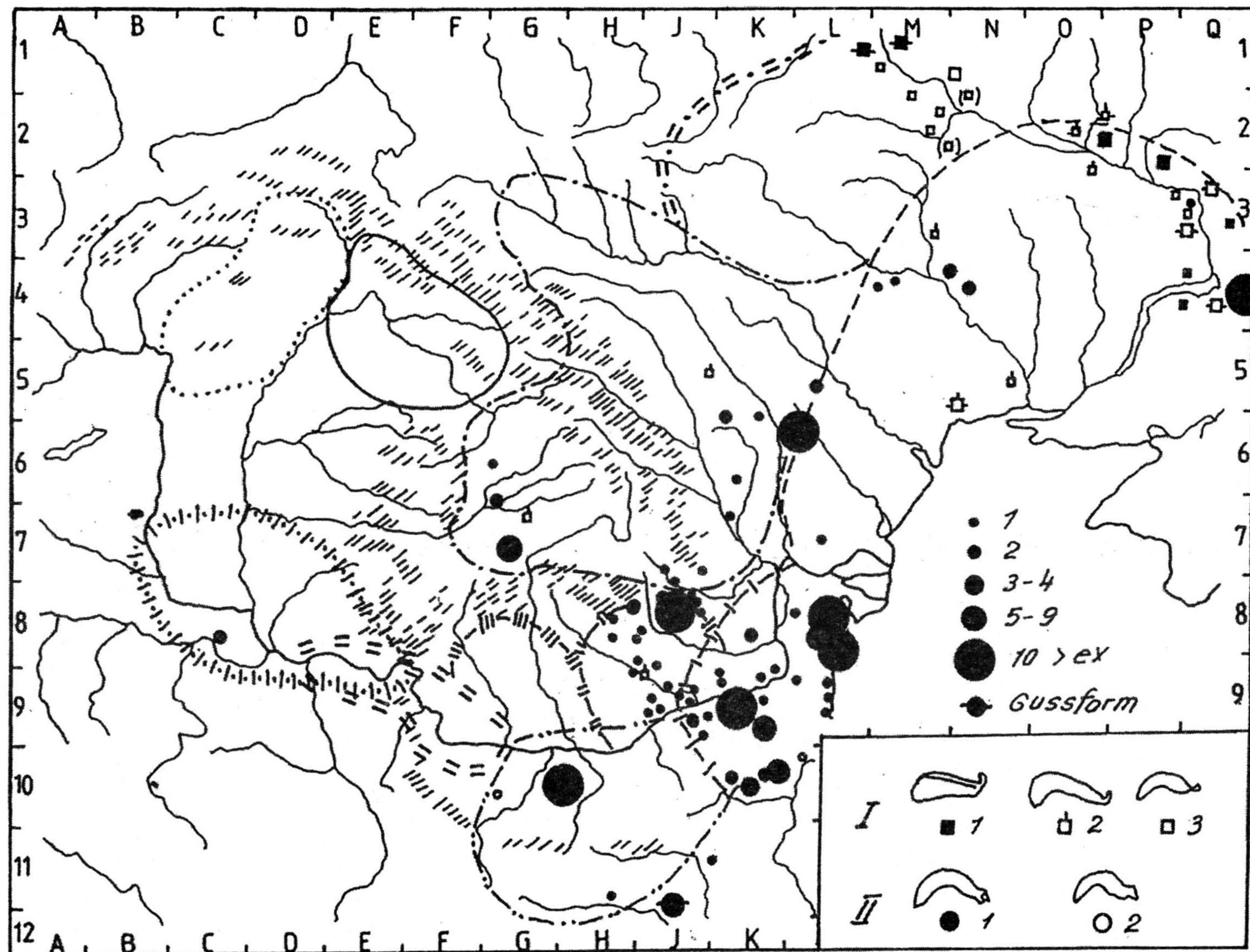
Harta 3. - HaB1- HaB3 - Arealuri culturale din perioada fierului timpuriu.
1. Belozerka, 2. Chişinău-Corlăteni, 3. Saharna-Solonceni, 4. Cozia, 5. Gáva-Holihrady, 6. Babadag II, 7. Insula Banului, 8. Bosut I, 9. Kyiatice, 10. Urne funerare, 11. Černoles timpuriu, 12. Vysockaja, 13. Nord-bulgară -incizată, 14. Pšenicevo.

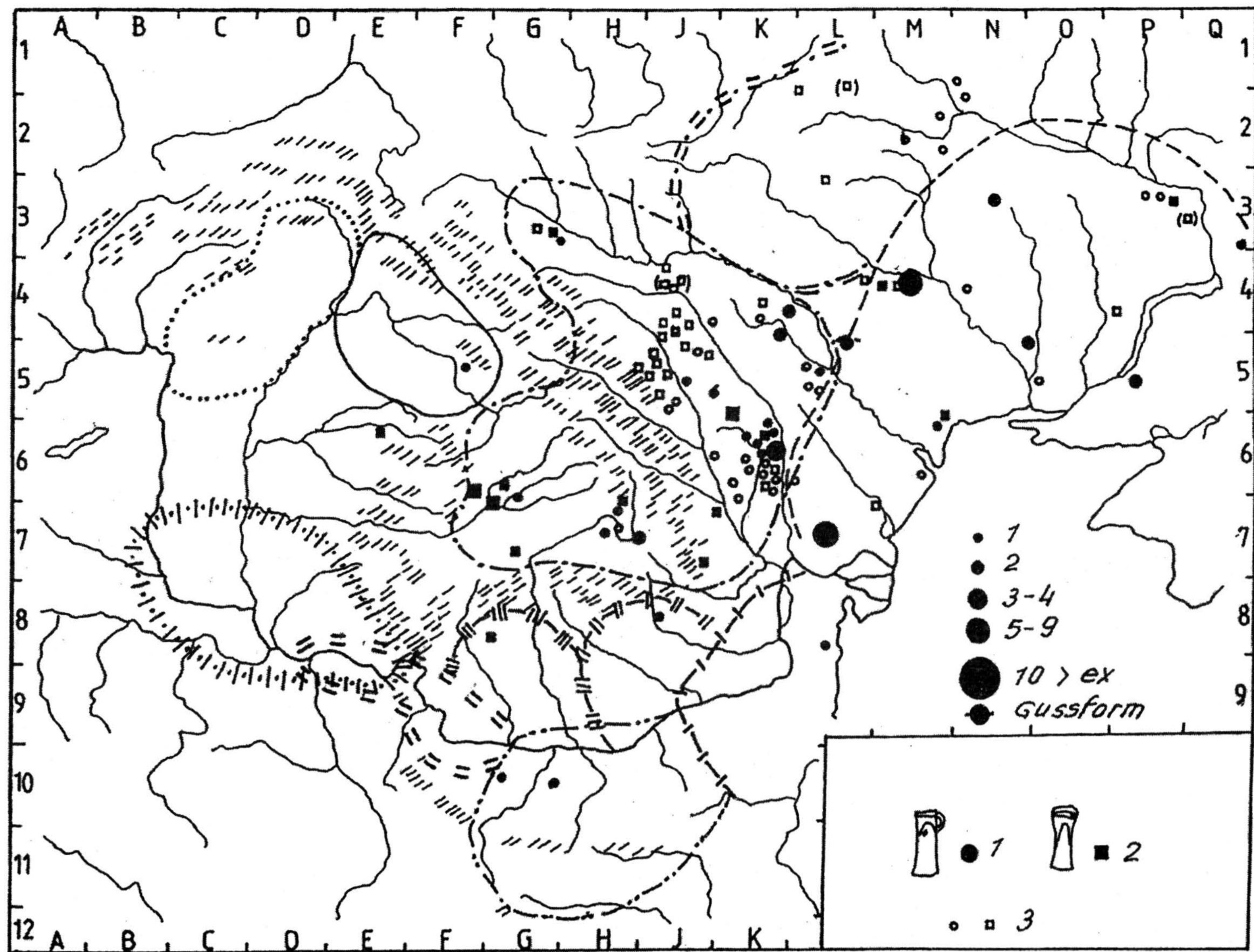
Harta 4. - Br.D - HaA1 - Celturi de tip nord-pontic (I) şi celturi de la Dunărea de Jos (II) racordate la ariile culturale din perioada br. nzului tardiv (Vezi harta 1):
I - de tip Labojkovka-Golourov, II. 1- de tip Oinacu, 2- varianta Gorsko-Kosovo.

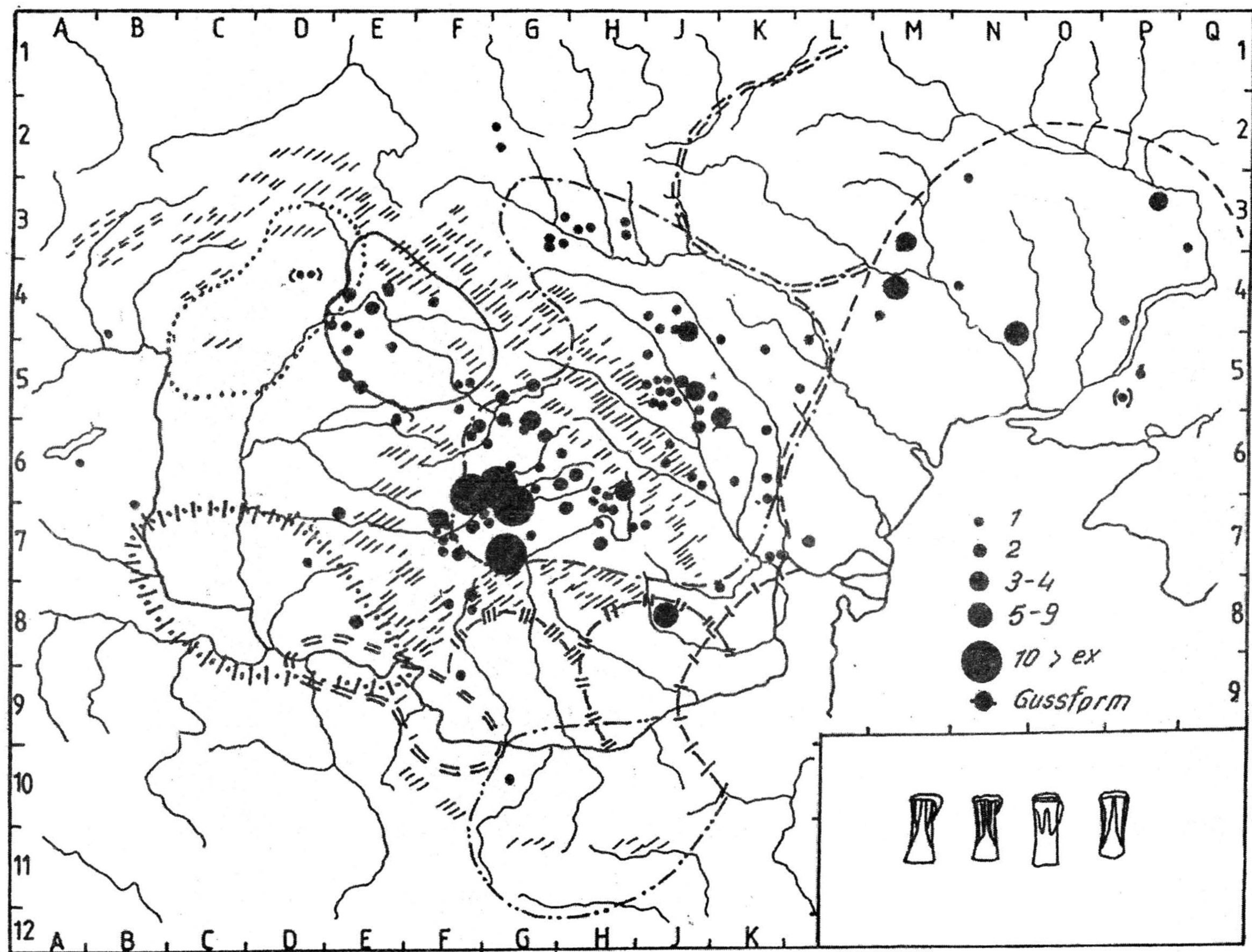
Harta 5. - HaA1- HaB1 - Celturi de tip nord-pontic (I) și celturi de la Dunărea de Jos (II) racordate la ariile culturale din perioada fierului timpuriu (Vezi harta 2):
I . 1- de tip Kardasinka, 2- Novo-Aleksandrovka, 3- Zavadovka; II - de tip Vyrbica.

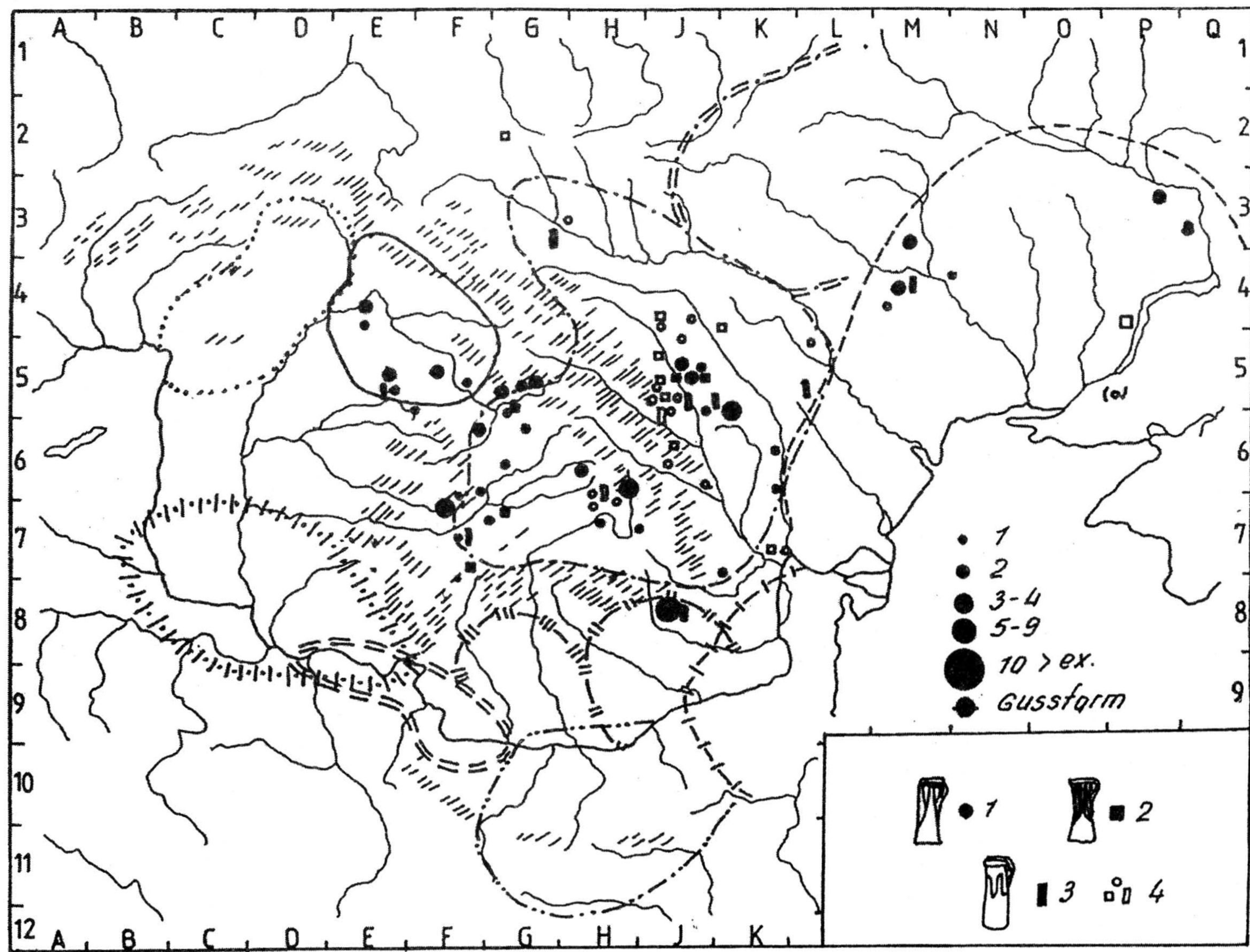
Harta 6. - Br.D - HaA1 - Seceri de tip nord-pontic (I) şi seceri de la Dunărea de Jos (II) racordate la ariile culturale din perioada bronzului tardiv (Vezi harta 1):
1 - de tip Kobakovo, 2- Borodaevka, 3- Staro-Bykovo; II. 1- de tip Dičevo, 2- varianta Vyrbica.

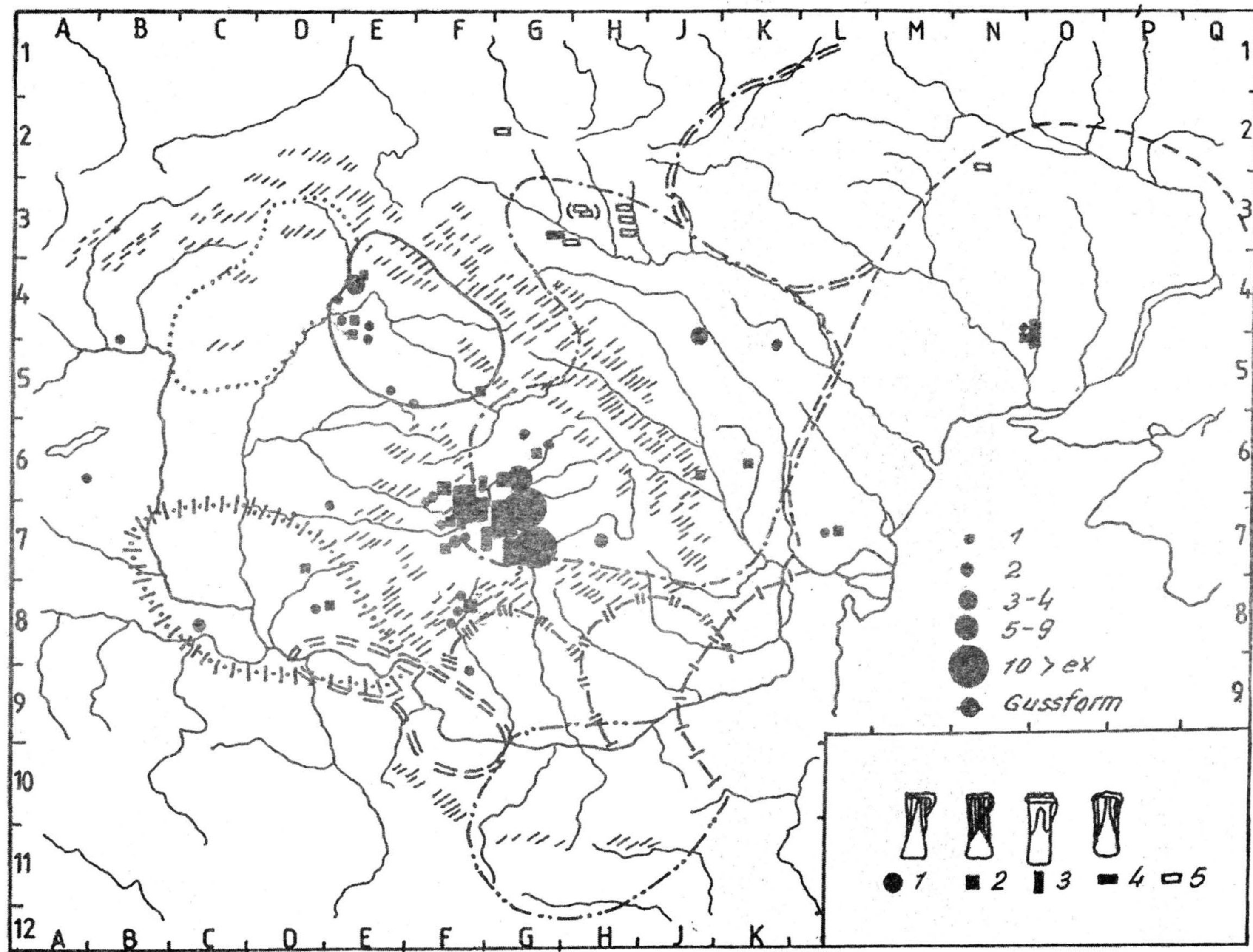
Harta 7. - Br.D - HaA1 - Celturi de tip est-carpatic racordate la ariile culturale din perioada bronzului tardiv (Vezi harta 1): 1 - de tip Râşeşti., 2- de tip Negreşti, 3- piese izolate.

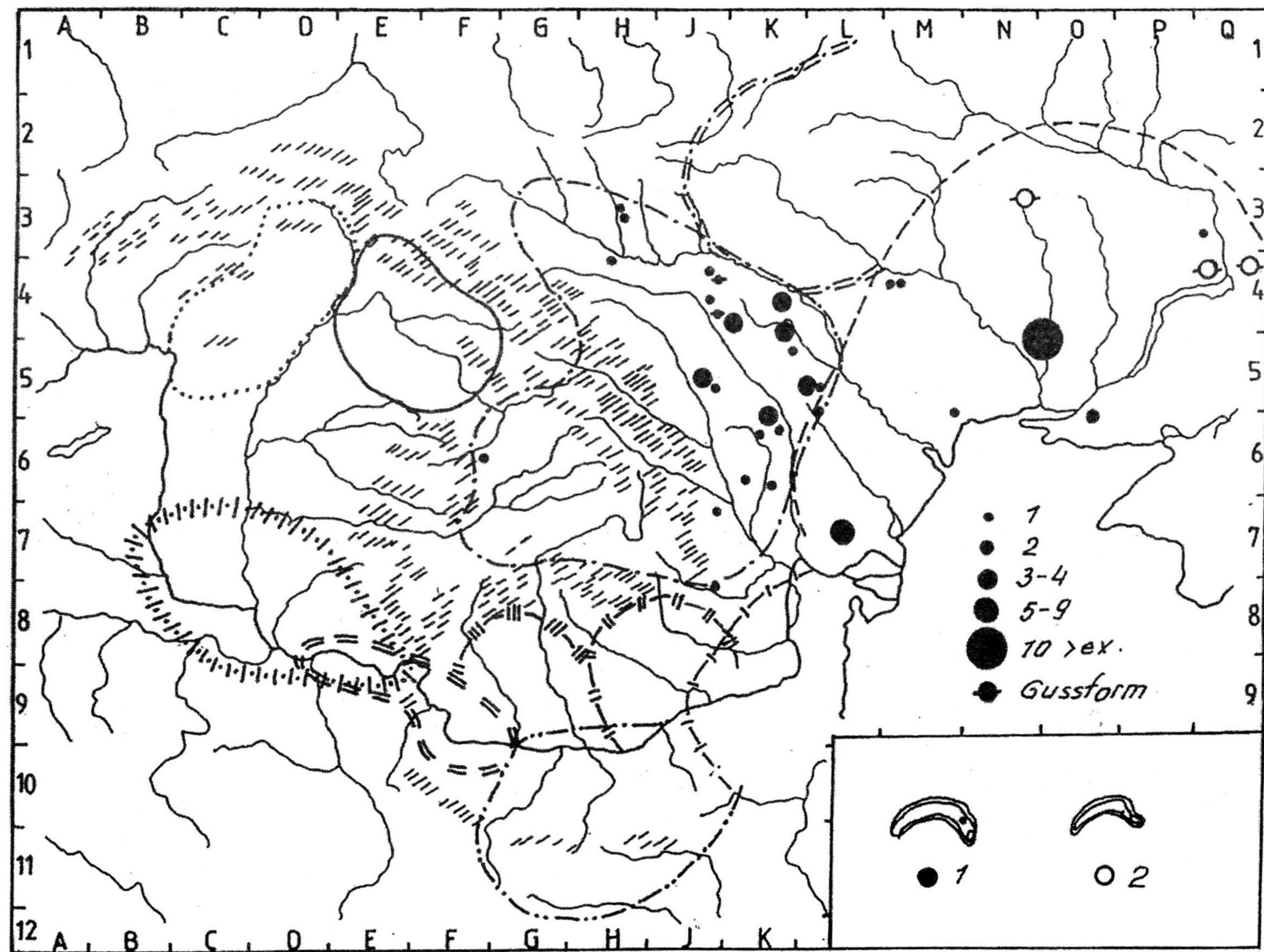
Harta 8. - Br.D - HaA1 - Extinderea celturilor de tip Ruginoasa ("vechi transilvănean") racordate la ariile culturale din perioada bronzului tardiv (Vezi harta 1).

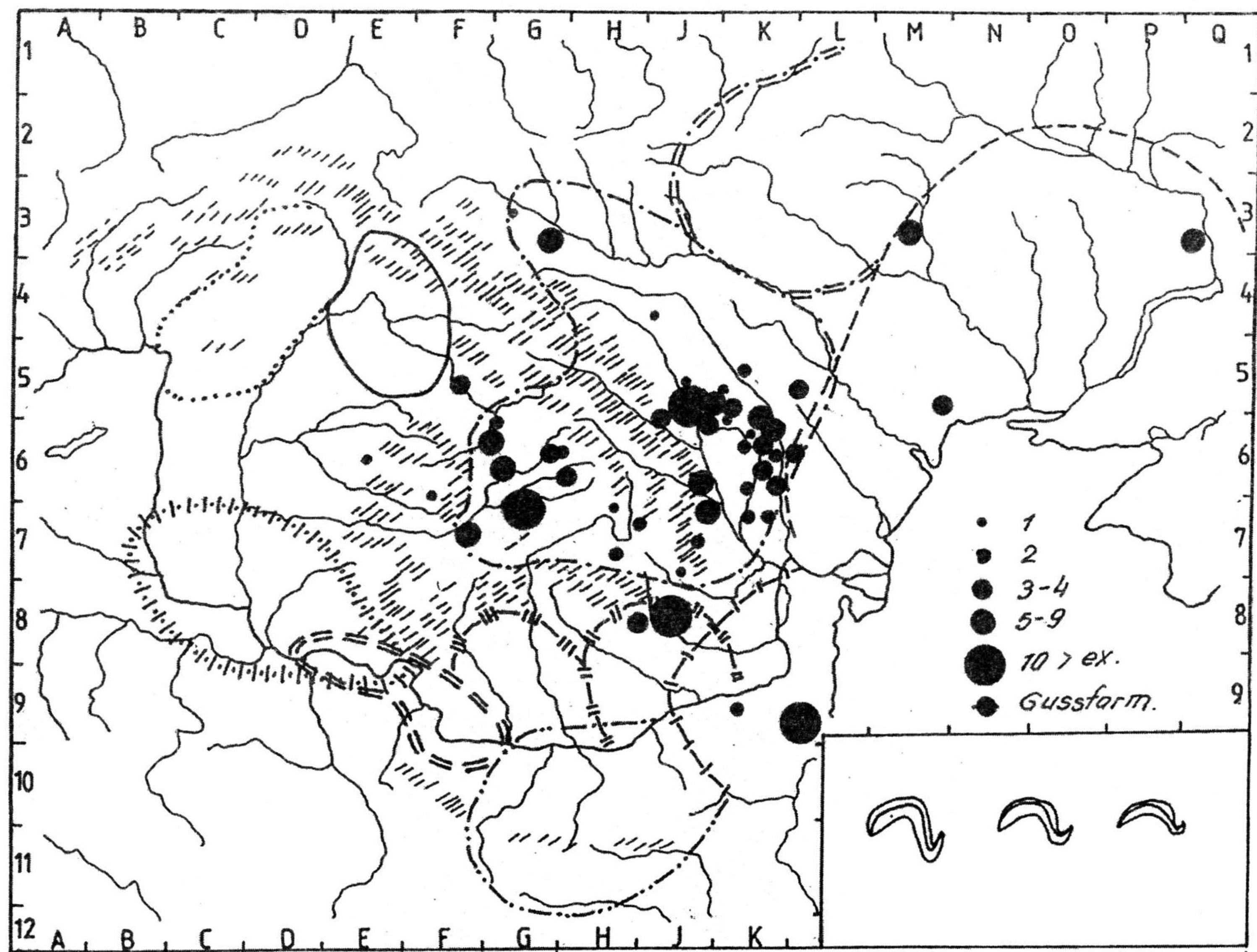
Harta 9. Celturi de tip Ruginoasa în depozite din perioada Br.D racordate la ariile culturale (Vezi harta 1):
1- de tip Ruginoasa, 2- varianta Aiud, 3- varianta Antonovka, 4- piese izolate .

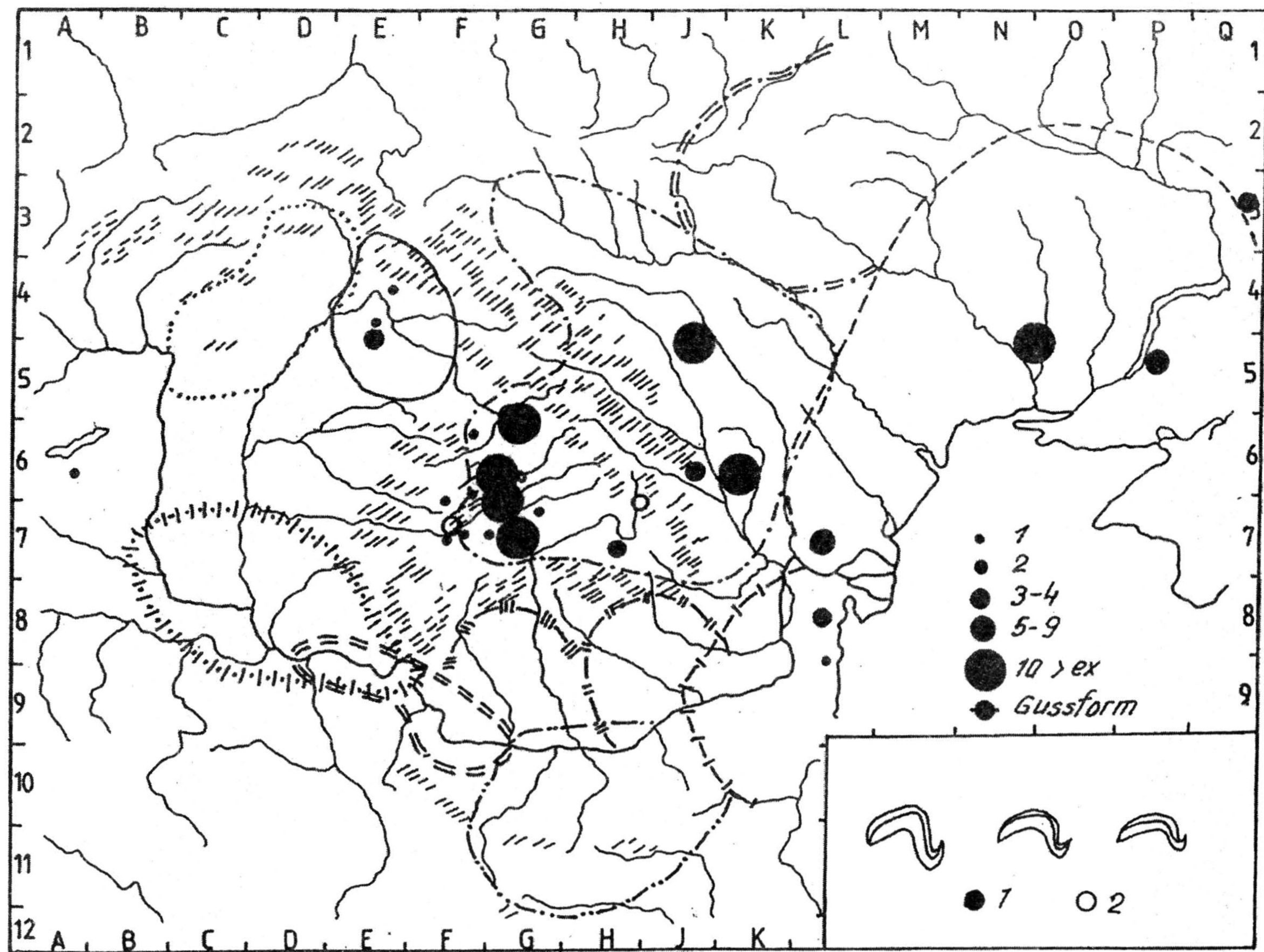
Harta 10. Celturi de tip Ruginoasa în depozite din perioada HaA1 racordate la ariile culturale (Vezi harta 1): 1- de tip Ruginoasa, 2- varianta Aiud, 3- varianta Antonovka, 4-varianta Dziedzilow, 5- piese izolate .

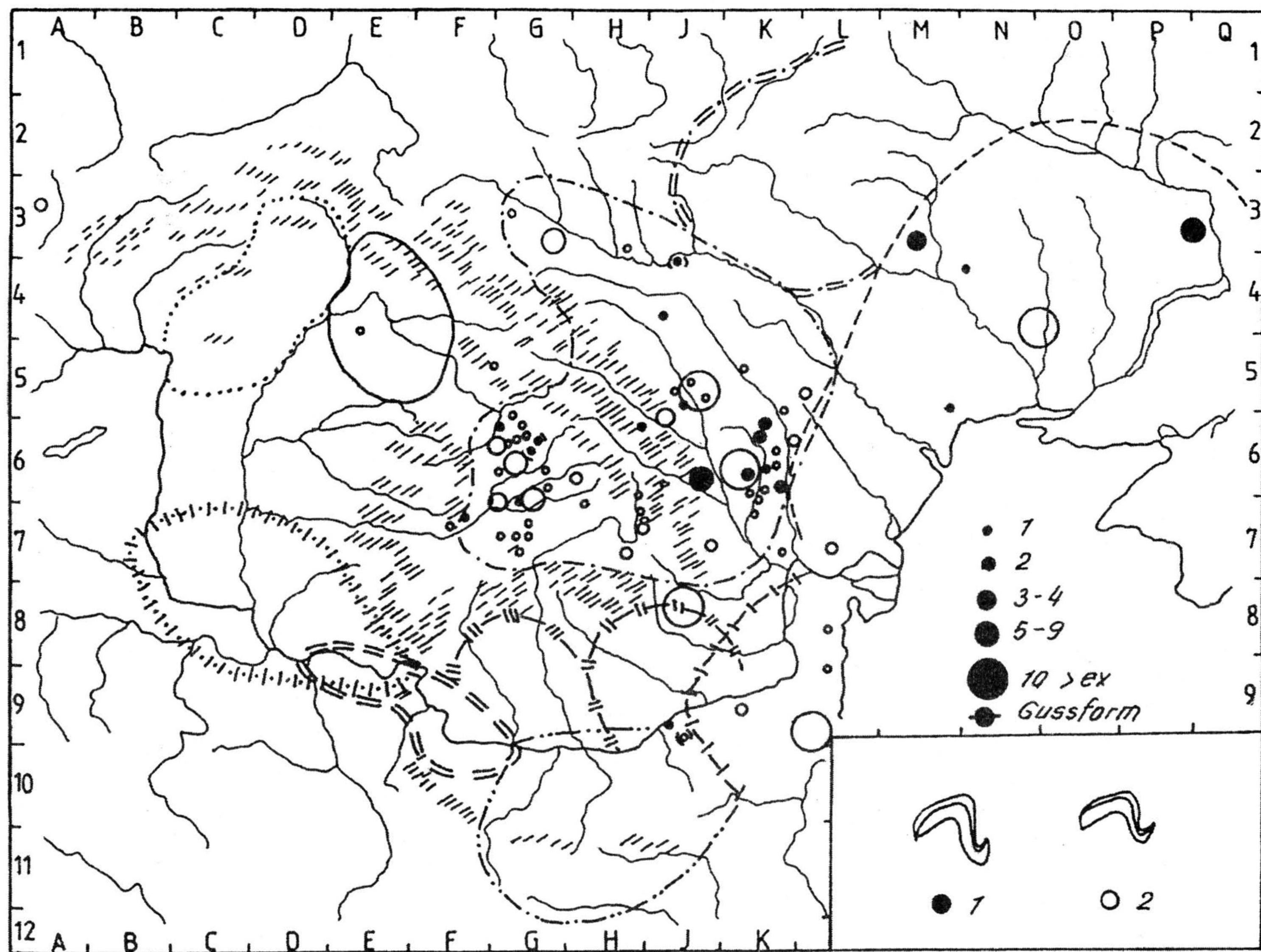
Harta 11. -Br.D - HaA1- Seceri de tip Heleşteni racordate la ariile culturale din perioada bronzului tardiv (Vezi harta 1):
1- de tip Heleşteni, 2- varianta Čut.

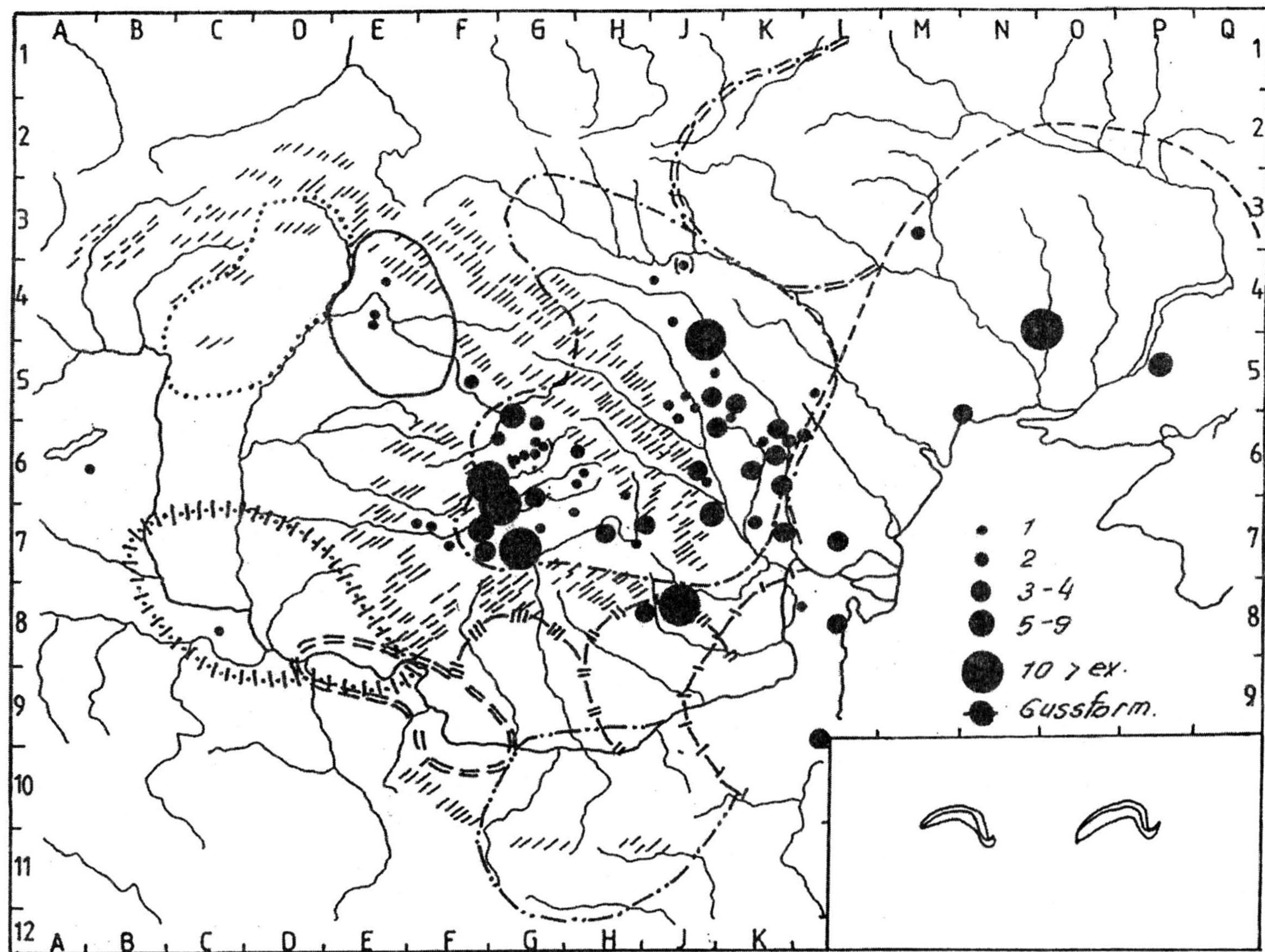
Harta 12. Seceri cu cârlig în depozite din perioada Br.D racordate la ariile culturale (Vezi harta 1).

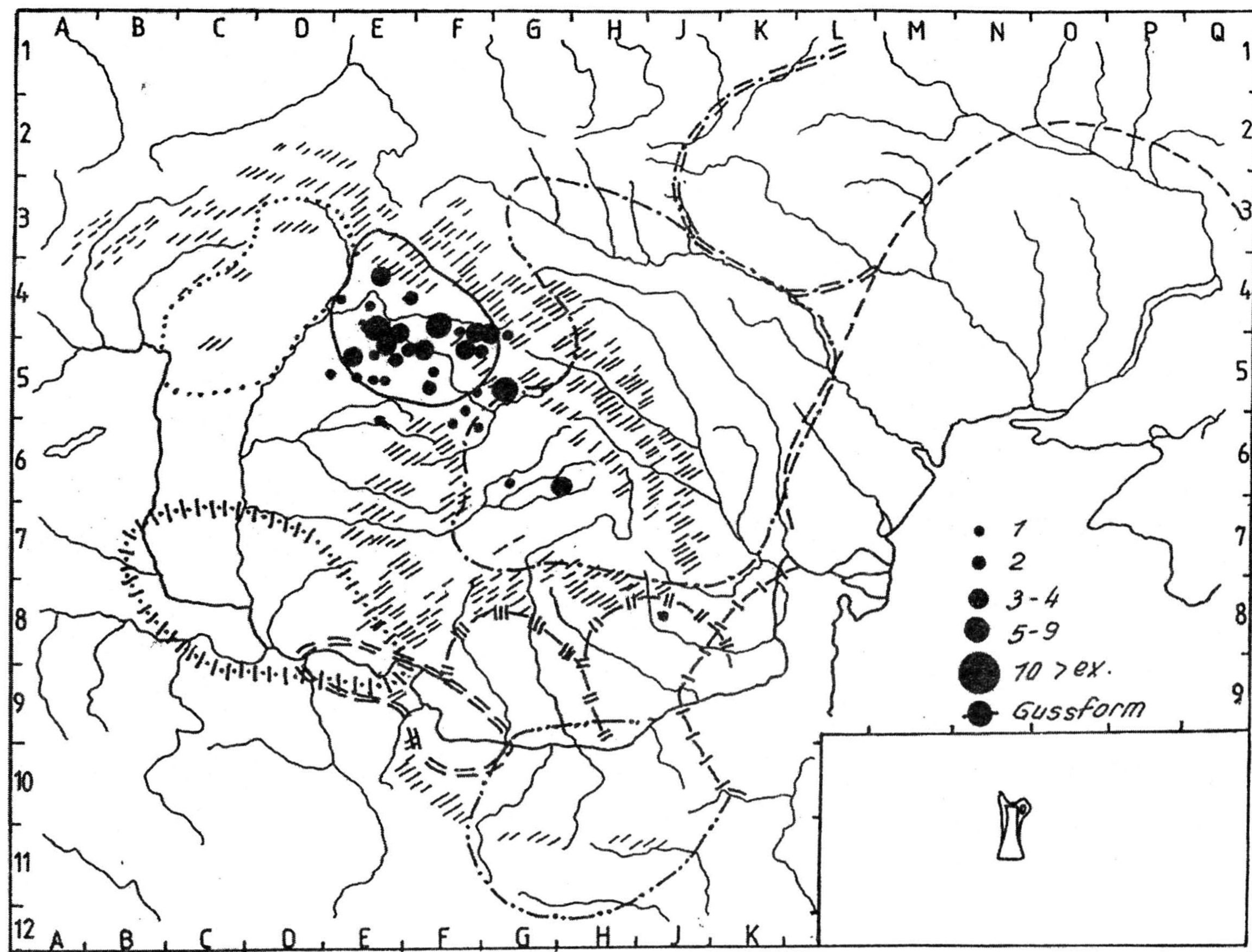
Harta 13. Seceri cu cârlig în depozite din perioada HaA1 - HaB1 racordate la ariile culturale (Vezi harta 1): 1- perioada HaA1, 2- perioada HaB1.

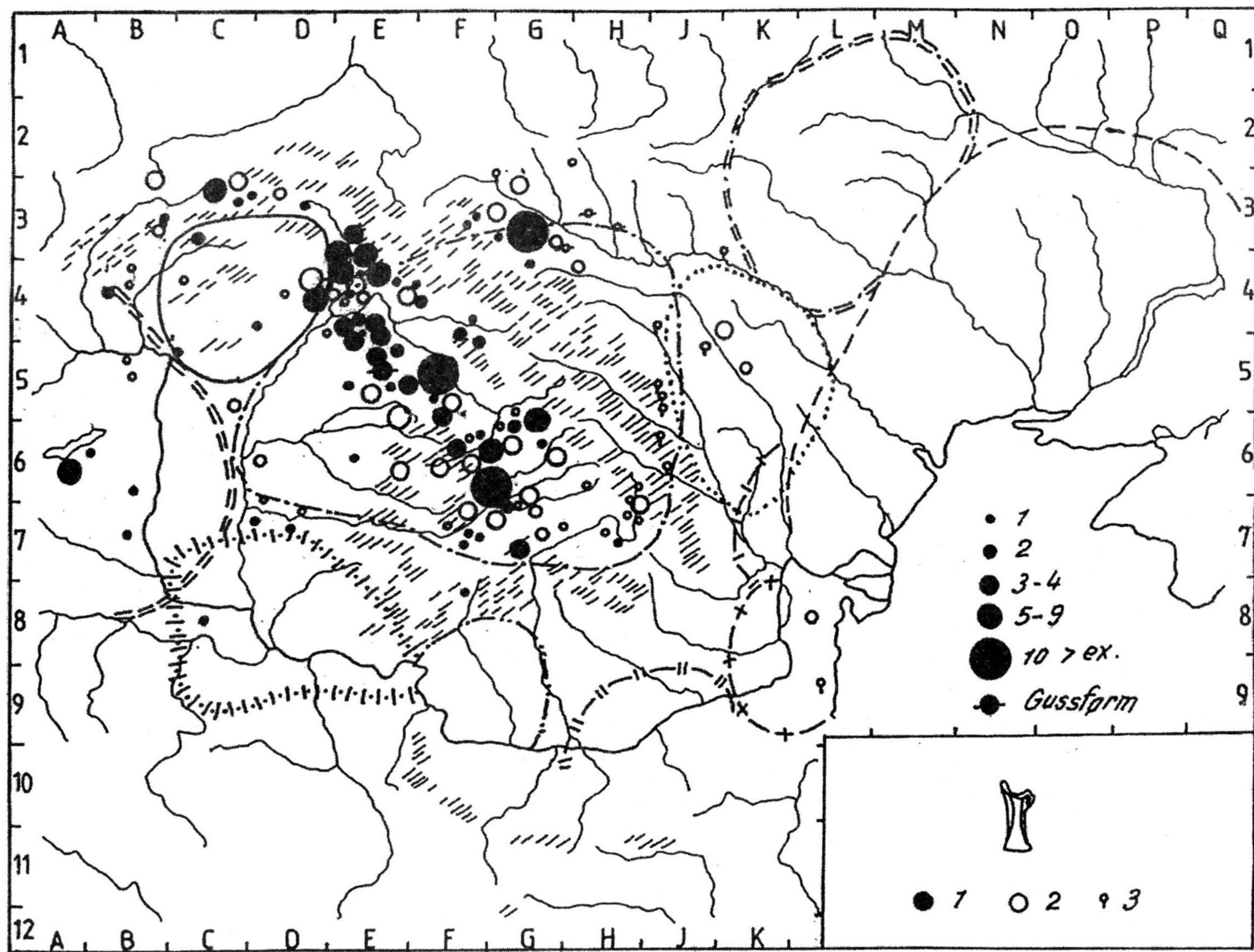
Harta 14. -Br.D-HaA1- Seceri cu cârlig de tip Ghermănești racordate la ariile culturale din perioada bronzului tardiv (Vezi harta 1): 1- de tip Ghermănești, 2- varianta Ruginoasa.

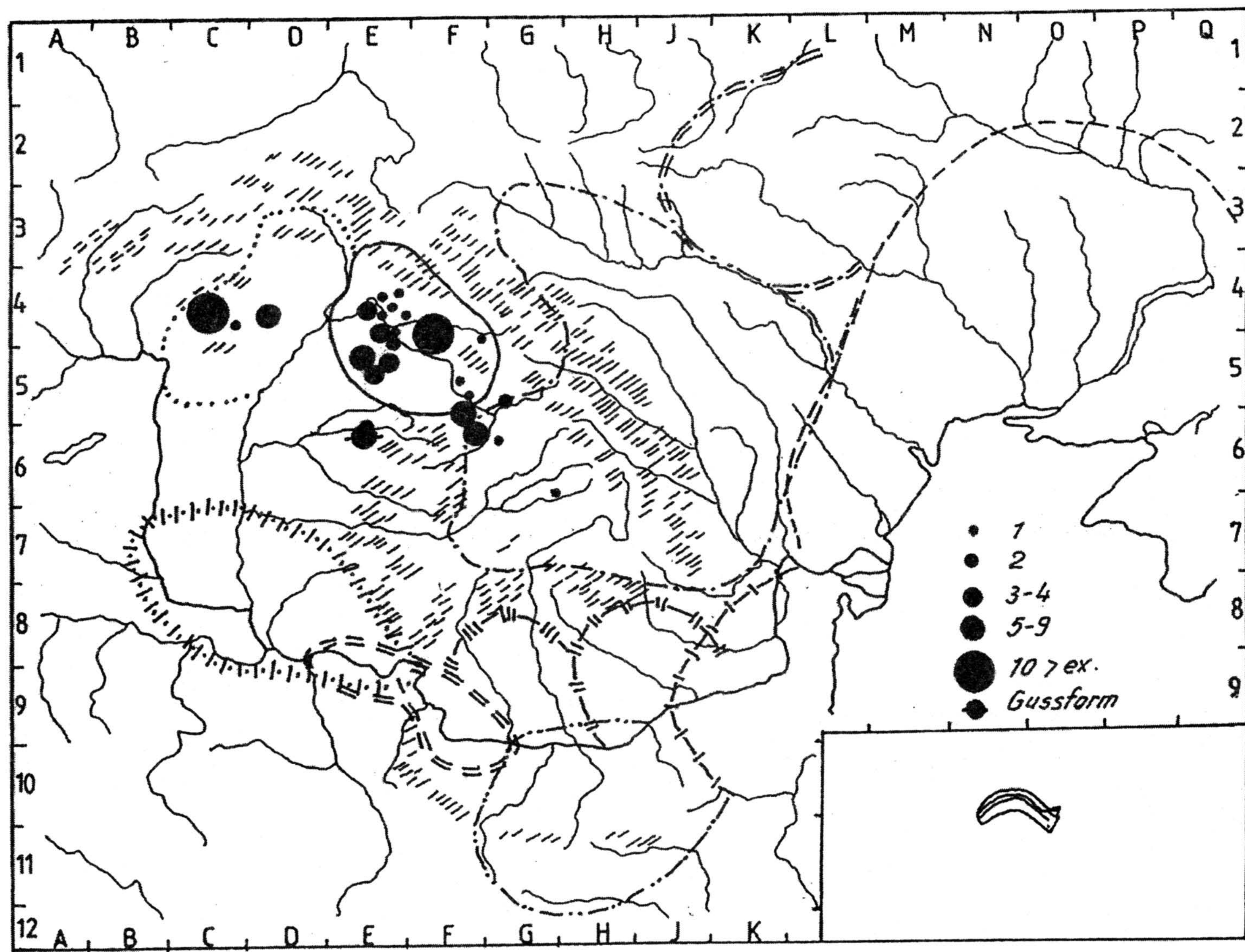
Harta 15. -Br.D-HaA1- Seceri cu cârlig de tip Ghermănești - varianta Ilișeni racordate la ariile culturale din perioada bronzului tardiv (Vezi harta 1).

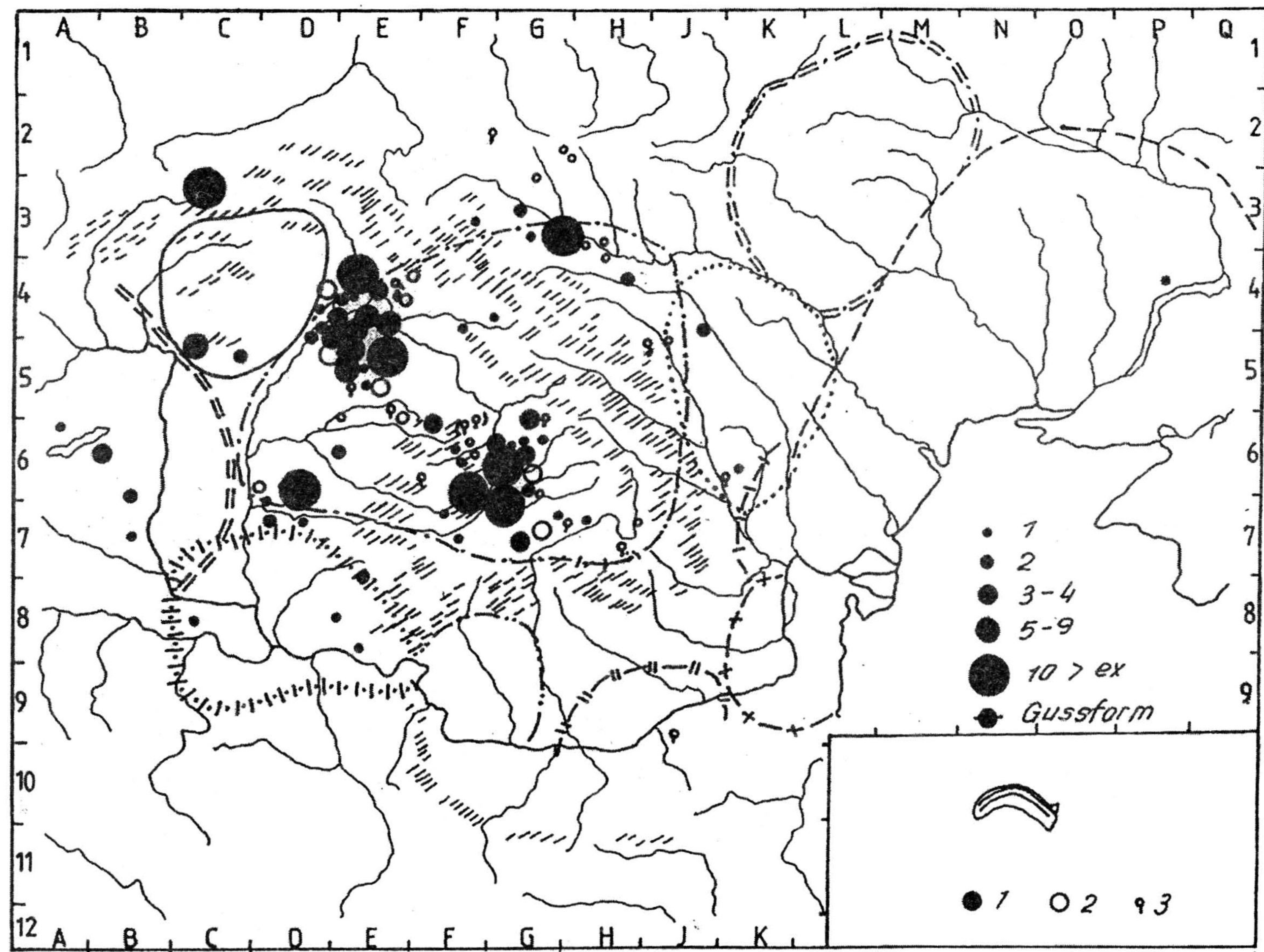
Harta 16. Celturi de tip Gemzse în depozite din perioada Br.D racordate la ariile culturale din perioada bronzului tardiv (Vezi harta 1).

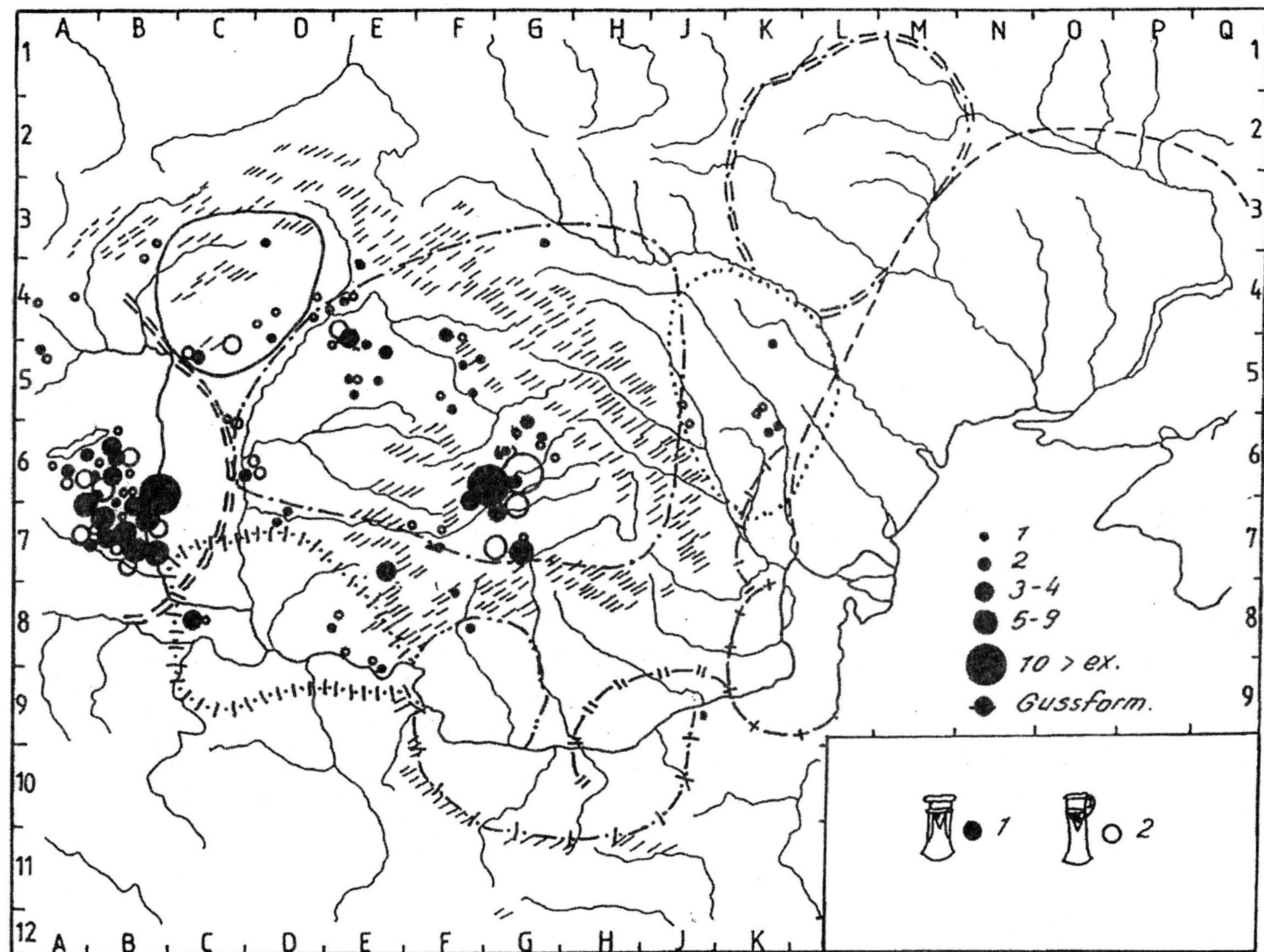
Harta 17. Celturi de tip Gemzse în depozite din perioada HaA-HaB racordate la ariile culturale din perioada Hallstattului timpuriu (Vezi harta 2):
1- perioadele HaA1- HaA2, 2-perioadele HaB1-HaB3. 3-piese izolate.

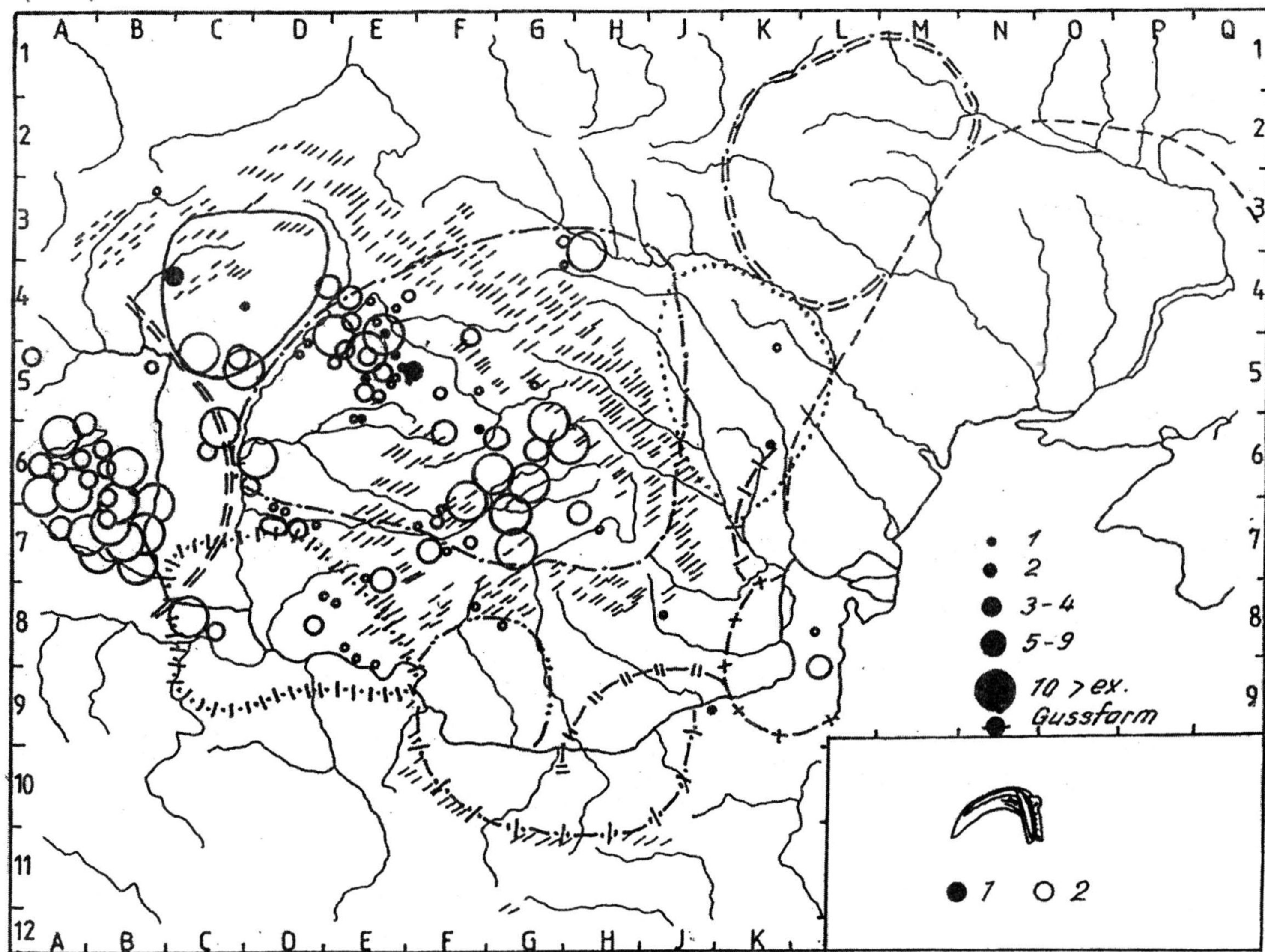
Harta 18. Seceri de tip Koszider în depozite din perioada Br.D racordate la ariile culturale din perioada bronzului tardiv (Vezi harta 1).

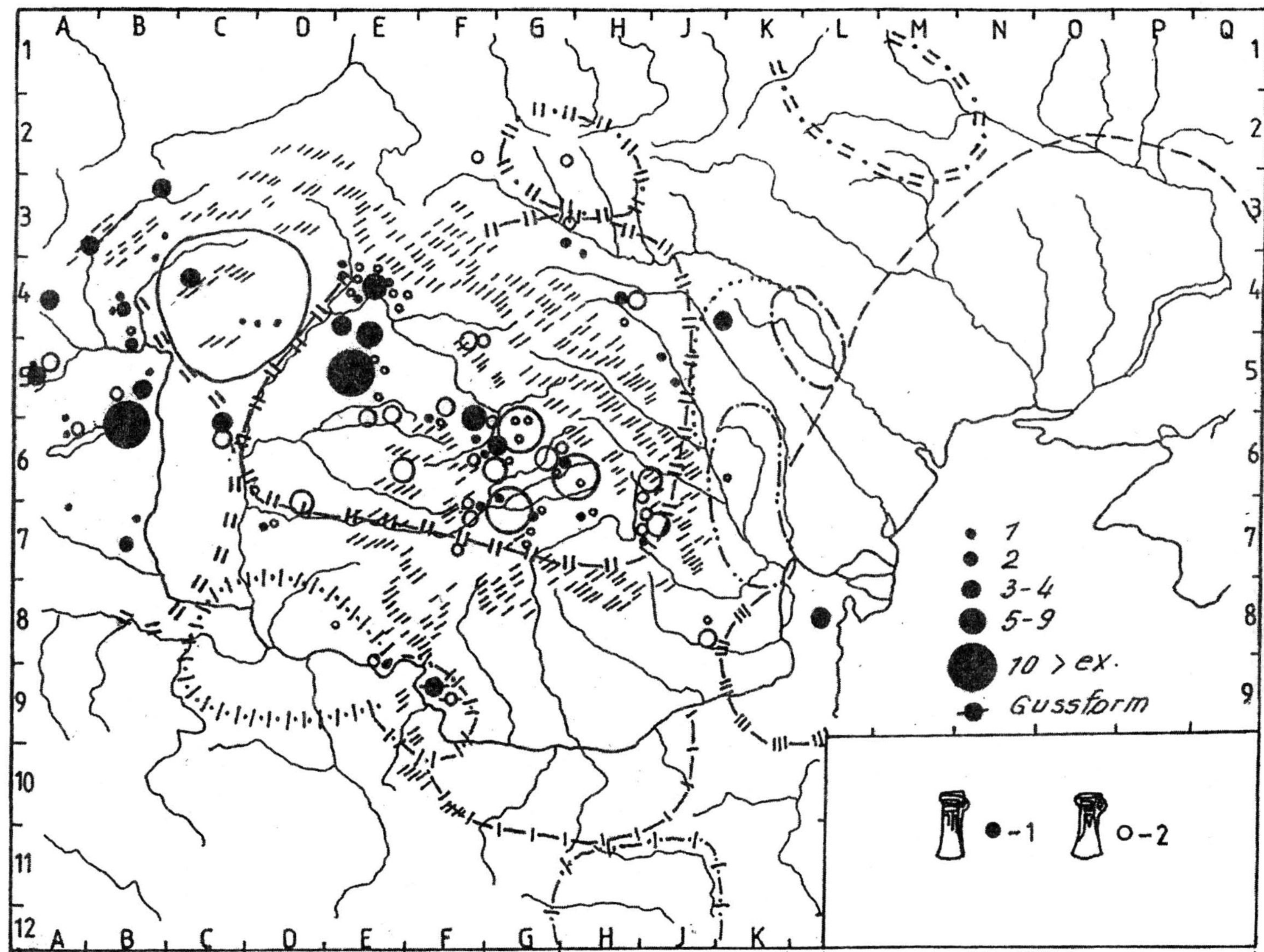
Harta 19. Seceri de tip Koszider în depozite din perioada HaA-HaB racordate la ariile culturale din perioada Hallstattului timpuriu (Vezi harta 2): 1- perioadele HaA1- HaA2, 2-perioadele HaB1-HaB3. 3-piese izolate.

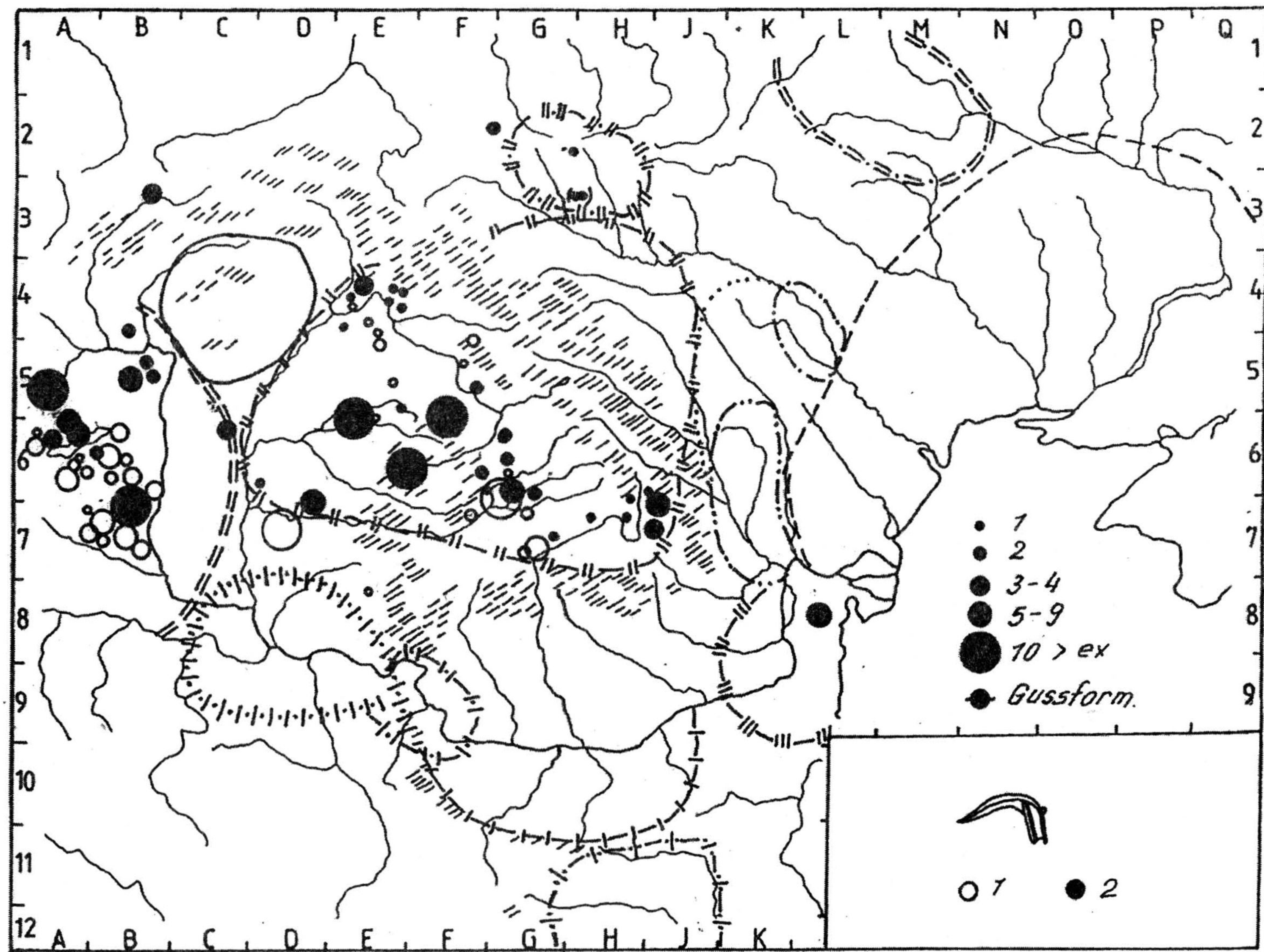
Harta 20. -HaA1-HaA2- Celturi de tip Peterd racordate la ariile culturale din perioada Hallstattului timpuriu (Vezi harta 2): 1-de tip Peterd, 2- varianta Kisapati.

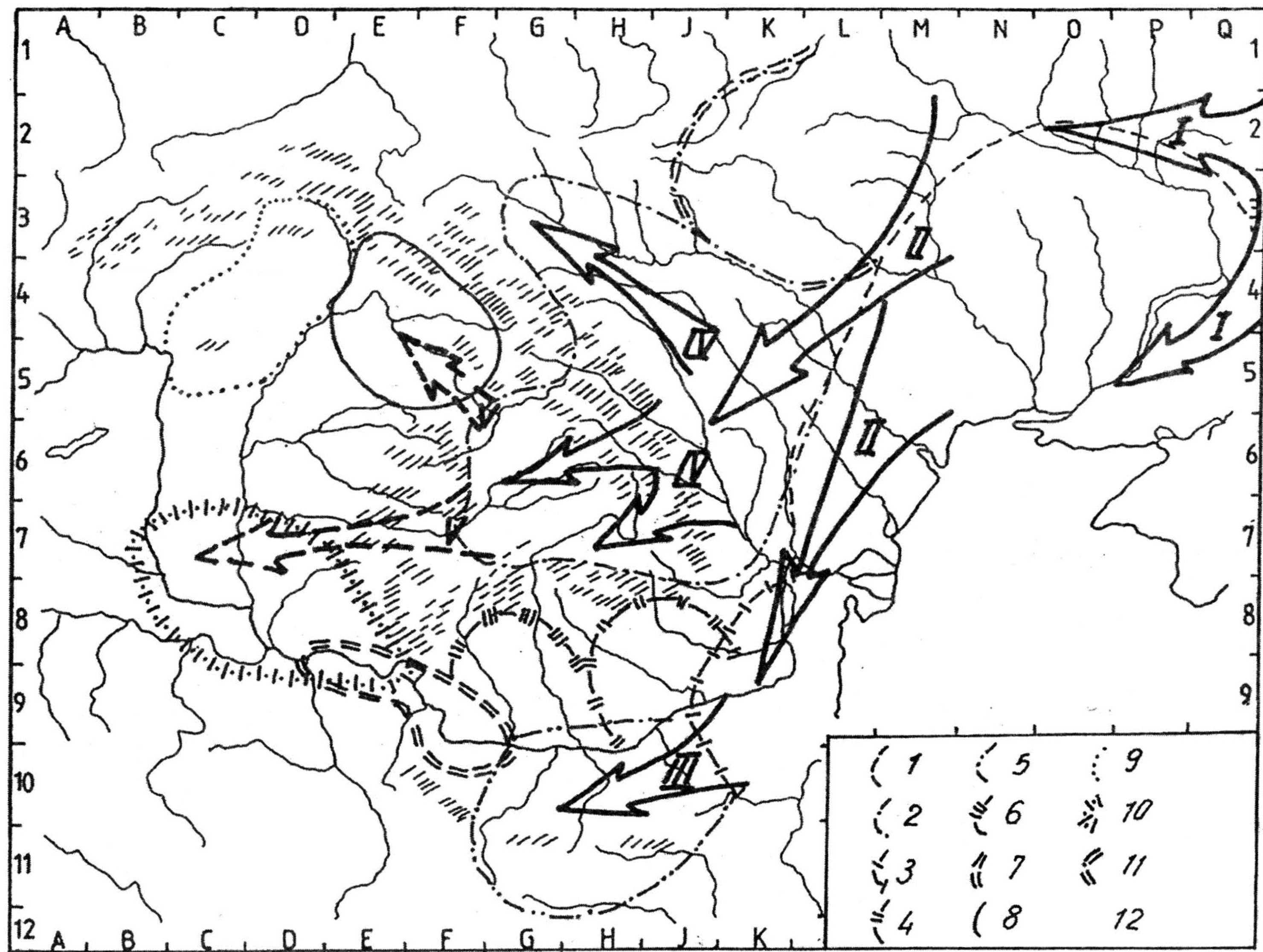
Harta 21. Seceri de tip Pecs în depozite din perioada Br.D-HaB2 racordate la ariile culturale din perioada Hallstattului timpuriu (Vezi harta 2): 1- perioadele Br.D, 2-perioadele HaA1-HaB2.

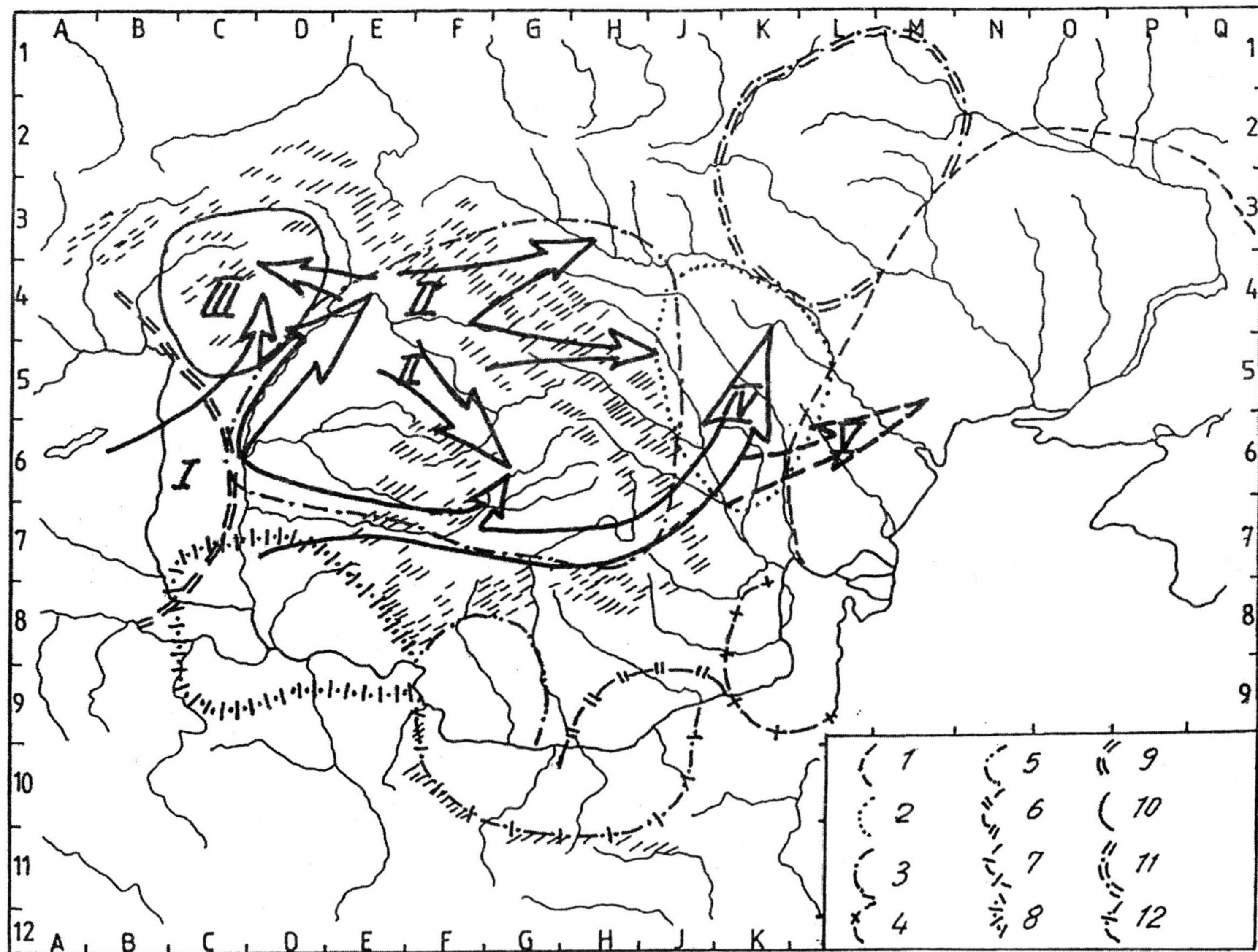
Harta 22. -HaA-HaB- Celturi de tip Debrecen racordate la ariile culturale din perioada Hallstattului timpuriu (Vezi harta 2): 1-de tip Debrecen, 2- varianta Jaszkarajeno.

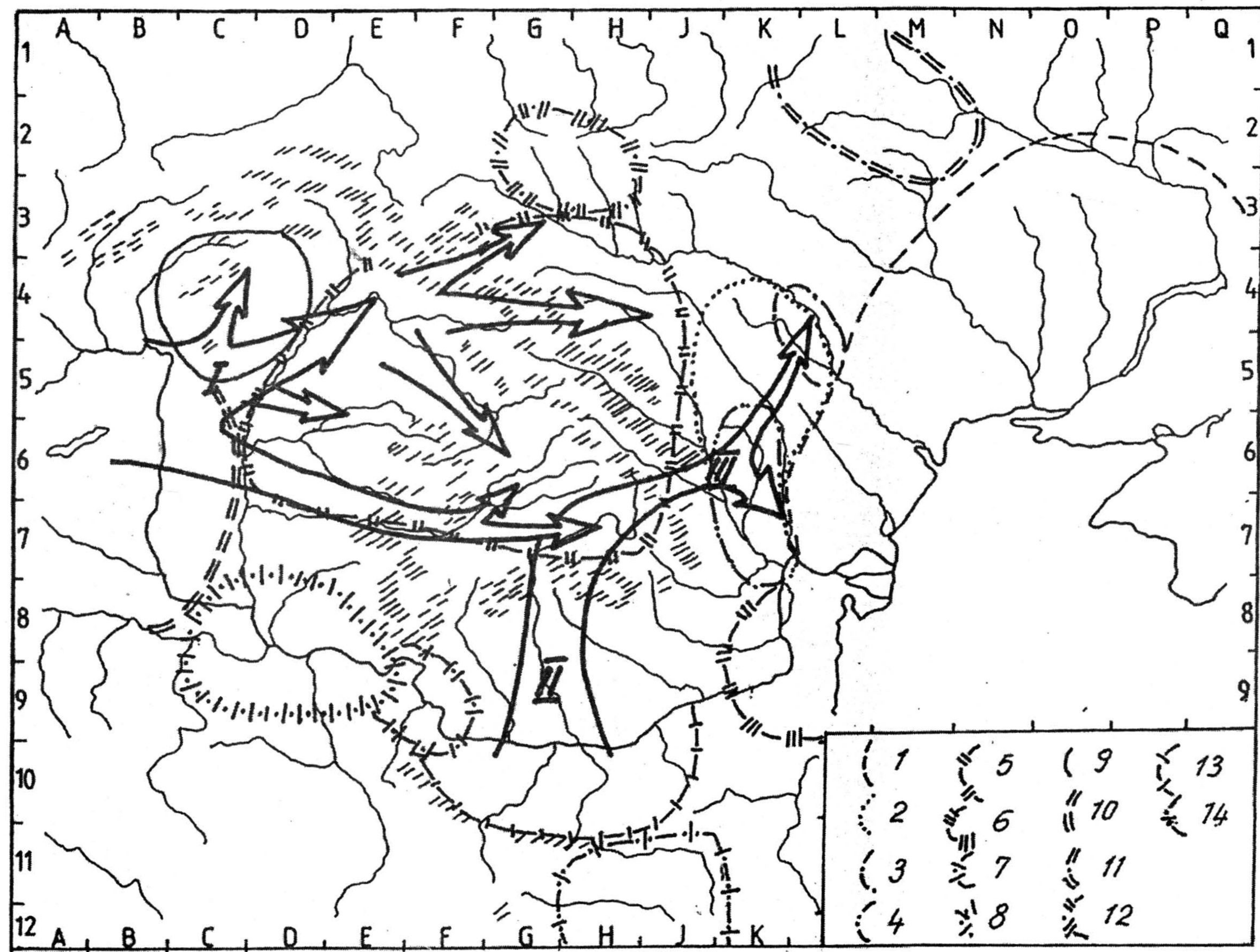
Harta 23 .-HaA-HaB- Seceri de tip Gyermely racordate la ariile culturale din perioada Hallstattului timpuriu (Vezi harta 2 şi 3): 1- perioadele HaA1-HaA2, 2-perioadele HaB1-HaB3.

Harta 24. Evoluția procesului de geneză a culturilor în perioada bronzului tardiv - Br.D-HaA1.
Influențe ale factorului est-european (ariile culturale, vezi harta 1).
I- Srubnaia-timpurie, II- Sabatinovka, III- Coslogeni, IV- Noua, V- influențe periferice.

Harta 25. Evoluția procesului de geneză a culturilor în perioada Hallstattului timpuriu - HaA1-HaA2.
Influențe ale factorului de la Dunărea de Mijloc (ariile culturale, vezi harta 2).
I- Kurd-timpurie, II- Gáva-Holihrady-Grănicești, III- Kyiatice, IV- Corlăteni-Chișinău, V- influențe periferice.

Harta 26. Evoluția procesului de geneză a culturilor în perioada Hallstattului timpuriu - HaA2-HaB (ariile culturale, vezi harta 3). Influențe ale factorului de la Dunărea de Mijloc, Balatonul de nord (I) și Dunărea de Jos (II).